

דוד ולאה בנבנשתי
(כפי שמסופר על ידי בנם מירון בנבנשתי)

אב מורה¹

זמן רב התחבטתי בשאלה באיזה מקום אתחיל את הסיפור? לפני שחשבתי על איך אתווה את הסיפור, חשבתי על האתר שבו תתרחש סצנת הפתיחה. היתד הראשון היה חשוב לי משום שהוא מעגן את האירועים והמחשבות במציאות קונקרטיה. יכולתי להתחיל מהתחלה, מההתחלה שלי, או מההתחלה של הוריי, מירושלים, מסלוניקי או מסוואלקי – מארץ ישראל, מהבלקן או מ"תחום המושב" – אבל משום מה נמשכתי דווקא לזיכרון יעקב, שאליה נשלח אבי לשמש כמורה, מלאכה בה התמיד כל חייו הארוכים. ובזיכרון, נמשכתי דווקא לטירת לנגה, מקום בו בילה אבי שנה מאושרת כמורה ומדריך פרטי של ילדי משפחת בנטויץ – פרידלנדר. שרידי הטירה המתפוררים, שאליה סרתי בכל ביקור, הגן הגדול שצמח פרא – השרו עלי את האוירה המלנכולית, את תחושת ההחמצה הגדולה שתאמו את אוירת הספר הזה ואת מצב רוחו של מחברו. לא פלא איפוא שחיפשתי בספריה חומר על טירת לנגה בזיכרון יעקב, ועל מקימיה ויושביה. כשחזרתי מהספריה חיטטתי שוב בארכיונו של אבי, המאוחסן בקופסאות קרטון ובמעטפות חומות. כשפתחתי את המעטפה שעליה כתב אבי "תעודות ומסמכים", מצאתי לפתע, בין מסמכי השחרור מהצבא הבריטי ותעודות השתתפות עותומנית במבצע השמדת הארבה ב-1915, פתק קטן שנקרע מדף משובץ, והממוען "לכבוד ה' בנוונסטי בבית הספר". הפתק נחתם בבויל ועליו מודפס מגן דוד ובמרכזו המילה "ציון". בגוף הפתק נכתב כך:

זכרון יעקב
כ"ה טבת
[תרפ"א 1921]

לאדון בן ביניסטי
א"נ

בטובך לבוא היום אצלי או ב – 4 ½ אחרי הצארים [כך] או בערב לדבר על המקהלה לנסות שירים על הפסנתר

בברכת שלום
ניטה לנגה

לא התפלאתי לרגע על שאבא שמר על הפתק הזה והניחו בין המסמכים החשובים ביותר שלו; כבוד גדול היה זה, שניטה לבית בנטויץ הייתה המלווה שלו על הפסנתר, והם שוחחו על המקהלה של זיכרון יעקב, כשהם יושבים בסלון הגדול של טירת לנגה.

זיכרון

רוזלינד (ניטה) לבית בנטויץ (1884-1922) ומיכאל (אמיל) לנגה (1873-1925) הקימו ב-1912 את ביתם – בית אחוזה רחב ידיים אף כי לא מפואר במיוחד – על שטח אדמה סלעי שגודלו כ-80 דונם, שקנו מאחד ממייסדי זיכרון יעקב, מתתיהו תמישיס. אביה של ניטה, הרברט בנטויץ היה מראשי "חובבי ציון" באנגליה וממנהיגיה של התנועה הציונית. הוא חנך את אחד עשר בניו ובנותיו לאהבת ארץ ישראל והמסורת היהודית, ואישתו סוזן פיתחה בהן אהבה למוסיקה. ניטה ומיכאל העסיקו פועלים תימנים שהתיישבו בזיכרון בבניה ובנטיעת הגנים. הם סבלו מהחום וממלריה, וזמן קצר לאחר שנשלמה המלאכה, פרצה מלחמת העולם הראשונה והם נאלצו לחזור לאנגליה, בהיותם נתיני אויב. האחוזה הפכה לאחר נופש של חיילי הצבא העותומני והגרמני; הגנים הושחתו והבניין ניזוק.

בגמר המלחמה חזרו ניטה ומיכאל, שיקמו את הטירה וביתם היה למוקד של חיים חברתיים מסועפים ובמרכזם ניטה, פסנתרית מחוננת. "שמנה וסלתה של הפקידות המנדטורית ומנהיגי היישוב היהודי התארחו בבית לנגה. הייתי נוכח בשיחות המעניינות ביניהם על עניינים שעמדו ברומו של הציבור העברי בארץ ובעולם", כתב אבי, "בקונצרטים המשולבים של בנות המשפחה (מרג'ורי - כנרת מעולה, תלמה – צ'לנית מפורסמת וניטה). ובמשחקיהם בקריקט ובטניס. אז הצצתי תאב דעת לעולם תרבותי עשיר ומופלא זה". אבי לא ידע אז שכאשר שר עם ניטה לנגה הייתה גיטתו לעתיד, פרידה – גילה פרידמן, סוכנת הבית של הטירה. וכשאבי חיזר אחר אימי, כמה שנים אחר-כך, יכלה הדודה גילה לברר אצל חברותיה "מיהו הספרדי הזה", וקיבלה את התשובה הבאה: "ספרדי, אשכנזי מה זה חשוב, העיקר שהוא הרווק הכי מומלץ בכל הסביבה."

אבי לא ידע, או לפחות בחר להתכחש למוניטין שיצא לו בענייני נשים. שבועיים לפני שהוזמן "לנסות שירים" עם ניטה לנגה, התמנה אבי למנצח מקהלת זיכרון יעקב, לאחר מסע שכנוע ממושך. "גם אני עצמי מתפלא על הדבר", הוא כותב לחבר בי"ב טבת תרפ"א (23 דצמבר 1920) (כל התאריכים, בכל המכתבים, הם רק תאריכים עבריים), ומגלה: "יש לי קולון, בלעז "דיאפוזון", גרון אמנם צרוד קצת [...] אבל גם זה ניחא, שאין במושבה יודעים שירים". הוא מציין סיבה חשובה לעיסוק "בשירה כאמצעי להבעת מצב רוחנו בגילויי השונים": "בסידור המקהלה אני מתחיל להכיר את בני המושבה ובייחוד את בנות המושבה. מה אומר לך? קצתי בבדידות הזאת, יש פעמים שתרצה לטייל מעט ודווקא עם בת חוה, ובייחוד בלילות הלבנה הנוגים". אבי היה אז בן 24, מורה דלפון שגר "בחדר מחוץ למושבה וחלונותיו פונים מצד אחד אל הים ואל הרי הכרמל ומצד שני אל האקליפטוסים אשר במושבה – במשכורת הפעוטה הניתנת לנו, ונוסף לזה החוב שאני חייב לקופת הלוואה וחסכון – אינני יודע איך אוכל למלא את תקציב המחיה". לא פלא שהוא נמשך אל הזוהר והעושר של ניטה ומיכאל לנגה ובני ביתם, זוהר שהסתיר מלנכוליה עמוקה, שנסתיימה באסון.

שנה לאחר שנתמנה מנצח המקהלה הופיע אבי בראש מקהלת זיכרון, בטקס הנחת אבן הפינה לבית הראשון בבנימינה שנערך בט"ו בשבט תרפ"ב (15 פברואר 1922), ליד שרידי התיאטרון הרומי בשוני. בקהל ישיבה גם ניטה לנגה, ובשובה לזיכרון חלתה לפתע, ומתה באותו לילה. אחותה הצעירה תלמה הספידה אותה: "ניטה הראתה לנו כי גם הגבעה החשופה ביותר יכולה להיעשות לגן עדן, לא באמצעות קסמים אלא כתוצאה מעבודה[.....] בעיניה עבודה ותענוג היו היינו הך אבל לגבי אלה שראו את התוצאה, מה שמשך כל עין היה – כבכל אמנות – היופי שבעבודתה". במותה, איבד בעלה מיכאל טעם לחייו ועניין בטירת לנגה. הוא מסר את הטירה לליליאן אחותה, ולאחר שנתיים יצא בבוקר לחורשה וירה בעצמו. ליליאן פרידלנדר (1882-1954), הייתה אלמנת הפרופסור ישראל פרידלנדר שנרצח באוקראינה עת שעסק כשליח הג'וינט בהושטת עזרה ליהודים שנפגעו במלחמת האזרחים בעקבות מהפכת אוקטובר. לאחר מותו ב-1920, החליטה לעלות לארץ עם ילדיה. היא קיבלה את הצעתו של מיכאל לנגה, התיישבה בטירה והזמינה את אבי לשמש כמורה שיכשיר את ילדיה לחיים בארץ ישראל, וכיך אותם ללימודים בבית הספר הריאלי בחיפה. אבי אהב מאוד את "בית הספר זוטא" שהקים ואת החיים בטירת לנגה.

בסרט תיעודי שצולם ב-1991, והוא בו 94, הוא נראה כשהוא מסתובב כבעל בית בין חורבות הטירה, מצביע על מגורי הבנים והבנות, על חדרו וכיתת הלימוד "והספרייה בקומה השניה" – הכל חרב, נתמך בתומכות עץ. נראה שאבי אינו מבחין במבנים שנגרסו בשיני הזמן והפכו לאתר ארכיאולוגי, ואינו שם לב לחורש הטבעי שחזר וכיסה את הגן המטופח, ממנו נותרו רק שורת דקלי הוושנינגטוניה הגבוהים ועצי האורן העתיקים. העבר, ההווה והעתיד אינם רצף ליניארי, אלא תהליך מצטבר, והנוף הפיזי אינו אוסף של עצמים אינרטיים אלא מצבות וסמלים שמתחתם ומאחוריהם מסתתר עולם מלא. הנוף זוכר והוא, המתהלך בו, יודע מה זוכר הנוף משום שהוא חלק ממנו. הוא דאג, מילדותו, לשמר את העבר ולהנציח את ההווה. הוא לא רק כתב יומנים אלא העתיק בקפדנות כל מכתב ששלח, בהשתמשו בנייר העתקה או בכתבו טיוטות ששמר בארכיונו. רק חלק קטן מיומניו וממכתביו פרסם בספרו האוטוביוגרפי "משאלוניקי לירושלים"², וגם שם דאג לערוך אותם בקפדנות. הוא שמר כל פתק שנראה לו חשוב לביוגרפיה שרצה להשאיר אחריו, ומי יודע איזה תהליך של עריכה והשמטה עבר הארכיון הזה עד שהוכנס למעטפות החומות הגדולות, כשאבי בן 93 שנה.

להלחם ולמות בעד המולדת

חשוב במיוחד היה בעיניו, שייזכר כחבר ומפקד "בהגנה". הוא שמר בארכיונו את כתב המינוי שלו "כמזכיר ועד ההגנה", ו"מפקד הפלוגה השומרת בחזית הצפונית (ע"י בית החולים)". במכתב ממאי 1921 הוא כותב: "[.....] הייתי נתון ראשי ורובי להגנת המושבה. בלילות שמרתי ולנתי תחת כפת השמים מחוץ למושבה כשהנני מחזיק את הרובה ומוכן לכל מקרה. במשמר בלילות ובייחוד באחד הלילות כשחשבנו שתהיה התנפלות והתכוננו למלחמה, כמה שמחתי; לא חשבתי על המוות. לבי נתמלא שמחה, לא מתוך שאינה המקרה

לידי להלחם ולמות בעד המולדת (אין אני מאמין באדם שלתחילה הוא שמח כשהולך לקראת המוות ויהיה גם בשביל להציל את המולדת) אלא פשוט חשבתי אולי ע"י זה אפתור אז כל שאלות החיים, אפשר שע"י זה יבוא הקץ לכל פרפורי הנפש, וכל השאיפות והתקוות שהן בני חלוף". את הרהוריו על המוות מחק מציטוט המכתב בספרו האוטוביוגרפי.

מינויו של אבי למפקד בהגנה בא לו בזכות היותו חייל בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה (הוא התגייס בירושלים ב – 24 ביוני 1918). ואכן, שירותו בן השנתיים (1918-1920) בבטליון ה-38 של רג'ימנט קלעי המלך (Royal Fusiliers) היה בעיני אבי מקור גאווה והוא התפאר בו עד יום מותו. המדליות שקיבל על שירותו "במלחמה הגדולה עבור הציוויליזציה" (1914-1919) "The Great War For Civilization", כפי שחוקק על אחת מהן, הוצגו במקום מיוחד במזווה שבסלון ביתו (ועכשיו בחדר עבודתי). שירותו הצבאי סייע בידו גם בתחומים שאין להם כל קשר עם נשיאת נשק וביטחון. כשהגיע לזיכרון יצא אבי לטייל בשבת אחה"צ ברחובות המושבה. "הופעתי בחליפה ספורטיבית-צבאית, כאחד הקצינים האנגליים, הפנתה אלי תשומת לב מיוחדת". בחג החנוכה תרפ"א (דצמבר 1920), פיקד אבי על "חגיגה ותהלוכה" לכבוד החג: "סידרתי כעין בטליון פריד" (מסדר גדודי) לפי הסדר הצבאי בכל פרטיו. ראשונה "הרייט מרקס" (סמנים ימניים) במרחק של שלושה צעדים מכיתה לכיתה [...] כשפקדתי 'ישר עמוד' שמעתי רק דפיקה אחת, כשפקדתי 'ארבעות סדר' צעדו כולם בקצב אחד [...]. כל חברי המורים וכמו כן מנהלנו המתהדר באירופיותו לא פיללו להימצא במראה יפה כזה [...]. אני מרגיש את פרי החינוך הצבאי [...] הרגשתי שהסידור הצבאי הזה מצוין הוא. כמובן שאני מתרחק מהמשמעת החזקה הצבאית".

אבל כל הגינונים האלה והמשחק בצבא לא היו, כמובן, העיקר בעיניו. התנדבותו לגדוד העברי הייתה לידו מעשה חלוצי עליון, אמצעי מכריע בהגשמת הציונות. ביומנו הוא מצטט את ברל כצנלסון, מראשי הדוברים בכנס בו השתתף, שנאם בעד ההתגייסות: "הגדוד העברי הוא תוכן חדש בחיינו בארץ ישראל, הוא צורך השעה, כשם שבזמנו הכנסנו לארץ את תוכן העבודה העברית בהתיישבותנו החקלאית". במכתב ששלח לחברו, שלא התגייס, אבי כותב באוקטובר 1918: "הימים היו ימי סערת לב והתרוממות הרוח, הרעיון אשר לבב אותנו לפני החל במעשה ממש, הרעיון הזה נתגשם. בדיקנות גדולה. המשכנו את לימודינו הצבאיים כדי להיות מוכנים בהקדם האפשרי להשתתף במלחמת שחרור ארצנו". אבל כאן באה האכזבה הגדולה: "א"י נשתחררה מעל הטורקים ואנחנו מלומדי המלחמה, לא יכולנו להשתתף בשחרורה [...]. תפקידנו העיקרי נמלא ע"י אחרים". הגדודים העבריים לא השתתפו כמעט בלחימה על א"י ופעילותו הצבאית של אבי כללה שמירה על מחנות שבויים טורקיים, מפקדות צבאיות, וליווי רכבות ברחבי המזרח התיכון. ולמרות הכל, המשיך להאמין שיש לגדוד העברי "תפקיד אחר שגם הוא חשוב כמו הראשון [...]. לשמש יסוד, למיליציה העברית העתידה [...]. ולכן רבים חושבים שגודונו ישמש בתור חיל מצב בארץ". גם תקווה זו נגוזה מהר מאוד; חיילי

הגדוד אפילו לא הורשו לצאת להגנת תושבי ירושלים היהודים (שהותקפו בידי הערבים באפריל 1920), ולבסוף פורק הגדוד. בסוף יוני 1920 שוחרר אבי מהצבא הבריטי ומפקדו צייד אותו במסמך שחרור ובו ציין כי "המקצוע המתאים" לטוראי בנבנשתי הוא – "מורה".

תנו לי ילדים ואתמסר אליהם

לאחר כמה חודשי מילוי מקום בבית ספר ספרדי בירושלים, נשלח אבי ע"י "ועד החינוך" של הישוב היהודי ללמד בבית הספר בזיכרון יעקב, ובכך פתח קריירה שנמשכה יותר מ-60 שנה. אין לדעת אם ההחלטה לשלוח אותו לזיכרון "מושבה גדולה ומבוססת, בעלת בית ספר שלם על כל כתותיו, נוף נהדר ואוכלוסייה מגוונת" התבססה על מכתב נלהב שכתב אבי אל "ועד החינוך": "שילחוני לאחת הפינות בא"י", כתב, "ייתנו לי ילדים ואתמסר אליהם בכל חום נפשי, אני מרגיש די כוחות למסרם לחינוך ילדים". ושנה לאחר בואו לזיכרון הוא כותב לחבר: "כל זמני אני שקוע ראשי ורובי בעולם הילדים. כל שעות המנוחה שלי [...] הן נתונות כולן לתלמידים. אני משתתף איתם בכל משחקיהם, בשיחותיהם, בטויליהם, בענייניהם הפעוטים וכו'. ימים אלה הם ימי הגורן ובכל ערב אני מתגלגל אתם מערמה לערמה, כאילו שבתי לימי ילדותי, כאילו רוצה אני לגבות חוב על ילדותי שעברה עלי בלי גורן ובלו ריח השדה מרחב יה. לבי מלא אהבה לתלמידי ... [...]". שנים אחר כך, כשבגרתי, חשבתי שהאהבה שהרעיף על תלמידיו לדורותיהם, נגרעה מבניו; ביחס אליהם הוא נותר מרוחק ולא מעורב.

אמנם אבי סיים את לימודיו בסמינר למורים בירושלים והיה מורה מוסמך, אולם חייו המקצועיים היו קשים למדי: "חטא אשר לא יכופר חטאה מחלקת החינוך אשר לא התחשבה עם חסר ניסיונו בהוראה ושלחתנו לפינות נידחות מבלי שתהיה בידנו אפשרות להתמחות בעבודה". "את הידיעות", הוא ממשיך וכותב, "אני שואב מספרים צרפתיים ומרשימות לא מסודרות שהשגתי במושבה". לא רק "ידיעות" הוא חסר, אלא גם את המונחים העבריים של עצמים שונים, לא כל שכן מושגים במתמטיקה ובפיזיקה. רק שש – שבע שנים עברו מאז התחוללה "מלחמת השפות", שבסיומה נצחה העברית את הגרמנית כשפת הלימוד בסמינר למורים ובטכניון. "גם היום", הוא כותב "אני מגשש באפלה ואני חותר וחותר עד שאגיע אל החוף המקווה". ואכן, תכנית הלימודים כמורה לטבע לכיתה ד' כללה את הנושאים הבאים: "שיר (הגיר, אבן שיש, חומץ גפריתי), החמר, החול (תעשיית הזכוכית), הצפחה, המלח (הגביש). הבצלים, הפקועיים, הפול, התורמוס, התלתן, הורד, עץ הפלפל, השעועית, המוז, השטה, הזמיר, הזרזיר, הנמלה, הזבוב, התן, בהמות הבית, האווז והברווז, הגפן, ההרדוף, החוגא, הזאב, חיפושית פרעה, עכביש, השממית, הנבט (דו-פסיגיים), מיבנה השורש ותפקודו. תורת בעלי החיים: גלגול חרקים [...] בהתעמלות אני מצליח מאוד וכן גם בשירה. ביום ראשון זה אתחיל ללמד תווים וכבר עיבדתי שעורים אחדים. נראה אם יעלה הדבר בידי". לא פלא שהוא מתלונן: "מתי אדאג לנפשי, מתי אמלא את המנוחה הנפשית הנחוצה לי?". וממילא עולים הגעגועים לעיר הולדתו, סלוניקי: "

נתעוררה בי שאלת הנסיעה לסלוניקי [...] אני יודע שזו רק אמתלה... צריך לעבור את הים, להטהר שוב ולצאת תוך העולם המצומצם שהנני נתון (בו)"

געגועים לסלוניקי

ביום שעזב את סלוניקי, בסתיו 1913, בליווי אביו, כשהוא מפליג באנייה יוונית, קיבל אבי את המכתב הבא הכתוב בכתב רש"י מידידו בנפש, נתן שלם: "אהובי היקר - לא לכתוב מכתב לרגל נסיעה בא אני במכתב זה אלא לזעוק מרה ממעמקי לבי על פרידתך מאתי [...] אך בזה אתנחם בהתהלכך בארץ אבותינו, בארץ משאת רוחנו וגופנו. חשבתי לחובה עלי לתת לך מזכרת על אי-שכיחה אלי, אחרי הפשי ופשפשי ולא מצאתי לך מזכרת הגונה בלתי אם מכתב על מסגרת פרחים" [...] אבי ענה על המכתב הזה מירושלים, לאחר חמשה שבועות; גם הוא בכתב רש"י, כאשר בראש המכתב מודבק פרח סתונית שליפט וייבש: "קראתי את מכתבך אשר בהשקפה ראשונה מבלי לחדור לתוכה שימח את נפשי העצובה ומבלי אטריח לראות חתימת כותב השורות. ובכן, הפרחים הדבוקים סביבו מגידים לי [...] שידי נתן שלם הוא [...] צעקתך המרה של פרידתי מעליך ושמחתך שאני נוסע לארץ ישראל, שני משפטים הם, אבל חשובים בערכם. אתה עצוב כי נפרדתי מעליך והתשובה היא שגם אני עצוב. אך מי אומלל יותר: הלא אתה נפרד מידיד אחד ואני נפרד מכולם יחד. אני מרגיש היום את המילה פרדה בכל מקום שאני מטייל, בכל דבר שאני עושה, כל מחשבות הילדות ישר-ישר הולכות אל עיר זאת שעזבתי [...] אותו בית, אותו נתן שלם שאין שני לו, ואז דמעותיי נוזלות מעיני ואני בוכה [...]". לא עברו חודשים אחדים ושני החברים נפגשו שוב, בירושלים, עם עלותה של קבוצת הצעירים הסלוניקאים, שבאו ללמוד בגימנסיה הרצליה בתל-אביב אבל בסופו של דבר השתקעו בירושלים.

סלוניקי. אולי בכל זאת היה צריך להתחיל את הסיפור שם.

יותר משמונה שנים חלפו מאז עזב אבי את ביתו "ועלה לירושלים". (כך, ולא 'ארץ ישראל', הוא מגדיר את יעדו), אבל געגועיו למשפחתו (שנותרה בסלוניקי) ואל עירו – "שבה טבועים מיטב זיכרונותיי מימי נעורים מאושרים" – היו עזים ומתמידים. הוא מבקר לראשונה בתל אביב, "נחמדה בבנייניה היפים והגבוהים ובסביבה העברית המורגשת בכל צד. התרחצתי במימי הים, ולמראה הים נתעוררו בי זיכרונות רבים מסלוניקי ומאוד אחפץ לעבור ים זה. מי יודע מתי ימולא רצוני זה?" הוא שואל בספטמבר 1916, שלוש שנים לאחר עלייתו.

מניעיו לעלות לירושלים וללמוד בה היו דומים לאלה שפיעמו בליבם של צעירים יהודים בפולין או ברוסיה. תערוכת של שאיפות לאומיות, מניעים אישיים, ותגובה לאירועים פוליטיים חיצוניים כגון מלחמות, מהפכות או רדיפות. אבל היה קיים הבדל גדול בעומק חווית המעבר מהמערב למזרח. העולים ממזרח אירופה נזרקו

בלי שום הכנה להמולה הציורית והמאובקת של נמל יפו ולנוף הפיסי, השונה כל-כך מנוף מולדתם הצפונית, והנוף האנושי הזר. לעומתו, הגיעו אבי וסבי לארץ, כחוזרים הביתה: " אנשי המכס ופקידים תורכיים חבושי תרבוש הקיפוננו [...] בעזרת התורכית הצחה שבפינו והגינונים התורכיים, שהיו ידועים לנו, עברנו במהירות את ההליכים הרשמיים השונים כאזרחים תורכים לכל דבר". גם ההבחנה הציונית השגורה בין "הגלות" לבין "המולדת" לא הייתה כה חדה בעיני אבי. ככלות הכל, הוא בא מעיר שרוב תושביה היו יהודים ואשר שלטו בכלכלה, במסחר, בנמל ובדייג, בתרבות ובחינוך. מסכם אבי בגאוה: "יצאה לה לעיר סלוניקי מוניטין בעולם בצביונה היהודי ובחיים האוטונומיים בכל ענפי הכלכלה בחינת 'מדינה בתוך מדינה' בתקופה זו לא הרגיש היחיד גולה מהי?"

תיאוריו הציוריים על אורחות החיים הציבוריים והפרטיים בסלוניקי על שלבי חינוכו, על הפעילות הציונית – בעיקר על ייחוס משפחתו – מלאים גאוה על השתייכותו לשבט היהודי – ספרדי שהתיישב לאחר גירוש ספרד בעיר המקדונית – ביזנטית – עותומנית שנוסדה במאה ה' לפני הספירה. העיר נקראה על שמה של ת'סלוניקי אחותו של אלכסנדר מוקדון, אשר שמה ציין את נצחוננו (ניקי ביוונית) של האב, פיליפ, בתסלייה. ב-1913, השנה בה עזב אבי את עיר הולדתו, קבע מפקד אוכלוסין שהקהלה היהודית היתה הקבוצה האתנית הגדולה. בתוך 157,000 תושבי העיר מנו היהודים - 62,000, היוונים - 40,000 והמוסלמים (עותומנים) - 46,000 נפש. ד"ר יצחק אפשטיין, מורו הנערץ של אבי, שבא מארץ ישראל לנהל את מוסדות החינוך של הקהילה, כתב: "כאילו הכזיבה קהלה זו את המציאות, את הגלות, את הסביבה השליטה, השונה ממנה בדת, בלשון ובכל דרכי החיים - - לא רק בבית הכנסת, בתלמוד תורה, בשבתות ובמועדים: כי אם בכל ימי המעשה ובעצם החיים: בשוק ובנמל באומניות ובתעשייה. סלוניקי היתה לאי קטן בו שררה כעין אוטונומיה יהודית רוחנית וכלכלית כאחת [...] ומחקה במידה רבה את הותם הגלות: פה גדלו יהודים בעלי קומה אשר תאר ומראה להם ופניהם עונים בהם אומץ, בטחון והכרת עצמם [...]".

מעניין שאבי, בכל כתביו על ילדותו בסלוניקי, אינו מזכיר כלל את הארועים ההסטוריים הגדולים שארעו בעיר ב-1908. הקשר של הטורקים הצעירים החל בסלוניקי ב-1906 והסתיים בהפיכה צבאית מוצלחת נגד הסולטן עבדול חמיד. שם הודיעו בחגיגות ביולי 1908 על החזרתה של החוקה העותומנית והעיר נשטפה בגלי שמחה שלכדו יהודים, יוונים, טורקים ובולגרים. לא יתכן שאבי (שהיה אמנם רק בן 11, אבל כבר פעיל בחוגים ציוניים-פוליטיים) לא היה עד ראייה לארועים אלה אבל כאמור אינו מתייחס אליהם למרות שהיו להם השלכות לעתיד הקהילה היהודית.

אבי עזב את סלוניקי בסתיו 1913. בדיוק שנה קודם לכן, באוקטובר 1912, נכבשה סלוניקי על ידי צבא יוון. בכך החל תהליך בלתי נמנע של שקיעת הקהילה היהודית שסבלה מצעדי הממשלה היוונית אשר שאפה לחזק

את מעמדם של התושבים היוונים ולצמצם את השפעתם הכלכלית של היהודים. אבי וחבריו שעלו עמו לירושלים עקבו מרחוק בדאגה אחרי האסונות שפקדו את העיר בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר השרפה הגדולה ב-1917 שכילתה את רוב בתי היהודים בסלוניקי. אבל, גורלה של האוטונומיה היהודית נחרץ לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר מאות אלפי עקורים יוונים גורשו מאסיה הקטנה ויושבו בסלוניקי ובסביבתה. חברו של אבי, יוסף עוזיאל, כותב ב-1929: "התנדף אותו מקסם שווא של עיר יהודית בגולה [...]. אבל, אפילו אם מתגשם סיוט זה ומסלוניקי תנתק כף רגלו של אחרון היהודים, היסטוריה של מאות שנים אינה נמחקת [...]."

שואה

לא עברו 14 שנה, והסיוט הפך למציאות. קהילת סלוניקי כולה ובתוכה שני אחיו של אבי, אחותו ועשרות מבני משפחתו, נספו בשואה. כשחזר אבי לעיר מולדתו בשנת 1956, לאחר יותר מ-40 שנה, הוא כותב: "[...] אתה פונה כה וכה והרחובות מתנכרים לך. איה משכנות אחיך? איה בתי כנסיות עתיקי היומין ששמרו שמות של קהילות מפוארות בספרד רבתי? [...]. איה בית אבא השאנן והשלו? הכל עלה על המוקד בשנת תרע"ז (שרפת 1917). על עיי המפולת העשנה נבנתה העיר הנוכרית [...]. אך טרם השגת את גדלה של השואה שהתחוללה על עיר ואם בישראל [...]. אמרתי אלכה ואשתטח על קברי אבות ואקונן מרה על שעולל הצורר הנאצי על עם חרמו [...]. העף עיניך כה וכה הכל נמחה מעל פני האדמה. 'בית החיים' (בית העלמין) שדה נחרש, מעבר מזה בתים חדשים שזה עתה נבנו ומעבר מזה חורשת עצים מבלבלת ובתווך – בתי אולפנה עליונים של תושבי סלוניקי הנאורים (אוניברסיטת סלוניקי) [...]. מבין השיחים מבצבצים לעיתים שברי אבנים של מצבות [...]. ובהן בולטות אותיות קדושות. והיה כאילו תזעקנה ותתבענה אז עלבונן מכולנו. כמתים – כחיים גורל אחד לשניהם גם יחד". רק חלק קטן ממצבות בית הקברות בסלוניקי (2,500) נחקרו, והכתובות שעליהן נרשמו והתפרסמו בספרים. ממצבות אלה שיחזר אבי¹ אז תולדות משפחתו והיא עבודת המחקר האחרונה שעשה בשנת מותו – 1993. רישום המצבות ביחד עם סיפורי אבותיו אפשרו לו לקבוע את השושלת המשפחתית לאורך ארבע מאות שנה, משנת 1500 עד 1900. על פי המחקר הזה מוצא המשפחה משלושה ענפים ששניים מהם מקורם בדרום איטליה ואילו השלישי – מספרד. בגאווה גלויה מתאר אבי את דברי ימיהם של אבות אבותיו – רבנים, דיינים, ומנהיגי הקהילה.

יוחסין

הנה, הרב חיים שבתאי (המוהרח"ש) (1551-1647): "ראש החכמים ומורי ההוראה אשר בחכמתו הגדיל את שמע רבני סלוניקי בעולם [...]. רב מובהק וגדול כבודו, העמיד תלמידים הרבה [...]. הוא הרשה לארבעים אנוסים עשירים שחזרו ליהדותם להשתקע בסלוניקי [...]. סבל הרבה מחולי האצטומכה (בטן) ומחולי

¹ בעזרת אחי רפי

כליות". מת והוא בו 92. הנה הרב יוסף דוד (1660-1736), המכונה "צמח דוד" על פי ספרו המפורסם ביותר: " הרבה תלמידים העמיד ואף הם היו גדולי תורה. הוא האריך ימים והטביע חותמו על חיי היהודים בסלוניקי כשני דורות [...] ספר תשובותיו 'בית דוד' על ארבעת חלקי השולחן ערוך (סלוניקי 1740-1746) הוא מן הספרים הנודעים בספרי התשובות [.....] חסידותו וקדושתו של ר' יוסף דוד נודעו גם מחוץ לגבולות ארצו. הוא העריך את נתן העזתי, נביאו של משיח השקר שבתאי צבי. ספריו נדפסו ברובם לאחר מותו, על מצבתו נכתב: "נקרא אל השמים מעל נר ישראל עמוד הימני פאר הדור והדרו הרב הגדול מעוז ומגדול מרנא ורבנא כמוהר"ר יוסף דוד זלה"ה".

והנה הענף הספרדי, שנזכר לראשונה בתחילת המאה האחת עשרה בקטלוגיה ואחר כך בקסטיליה. דון יהודה ובנו דון אברהם בנבנשתי היו מנהיגי מגורשי ספרד שהתיישבו בסלוניקי, אביו של יהודה, דון אברהם היה שר הכספים של חואן השני מלך קסטיליה ומחבר "תקנות ואלידוליד", שהסדירו אז חיי קהילות יהודי ספרד לפני הגירוש. אבות המשפחה הספרדים וצאצאיו ממלאים את דפי האנציקלופדיות ושמשו לאבי מקור של גאוה, אף כי הדגיש שיש למשפחה עוד שני ענפים, איטלקיים, שאולי הגיעו לשם עוד לפני חורבן הבית השני ולכן "לא הלכו לגלות במובן המקובל". כך או כך, יכול היה אבי לטעון כי משפחתו לא עזבה מעולם את חופי הים התיכון אלא רק סבבה בהם עד שחזרה לארצה, ארץ-ישראל. הרב האחרון בשושלת היה סבא-רבא שלי, הרב הגדול בנבנשתי – שמואל יוסף (1833-1912). בימיו האחרונים כתב אבי את השורות האלה על סבו:

זכיתי וגדלתי במחיצתם של סבי והרבנית סבתי. יתמותי מאמי בגיל שלוש גרמה לשינוי במעמדי בין בני המשפחה, סבי וסבתי הפרידוני מבית אבא, כדי להעניק לי אהבה וטיפול אם שנשללו ממני. כוונתו בטיפול בגידולי היתה הכנת אחד הנכדים להיות "יורשו" בהמשכת המסורת המשפחתית מדור לדור לשרת את הציבור כאחת הכהונות הדתיות – ציבוריות, הוא קרא אותי בשם דוד ע"ש הרב הגדול יוסף דוד (צמח דוד).

הופעתו החיצונית של סבא הייתה מעוררת כבוד; קומתו למרות התקרבותו לגבורות הייתה תמירה, פניו היו מאירים ומביעים חמימות, זקנו הצחור היה יורד לפי מידותיו, מצחו רחב וחלק בלי קמטים, הדור ממצנפתו – ה"בוניטי" – שריד מימי רבני סלוניקי המובהקים, תלבושתו ההדורה ה"אנטרי" (החלוק) עשויה בד משי שהובא לו כשי על ידי אחי סבתא (ממשפחת בנבנשתי) שהיה אחד מבעלי בית החרושת לטבק המפורסמים שבעיר קבאלה. שולי ה"אנטרי" היו נאחזים על ידי ה"קושאק", האבנט הרחב עשוי צמר יקר שהיה מהדק גם את המתננים, בין שולי ה"אנטרי" ובייחוד בקצותיהם היה מבצבץ ה"טומאן" האדום, אלה מכנסיים רחבים – ברכאות, כשבקצותיהם תפור ה"סאפאטו" מין נעל מעור גמיש

שהרגל הייתה נתונה בה, ועלייה סנדל רחב מעין נעל בית, מעל ה"אנטרי" היה ה"כפיתאנה" (כפתן) ובימי החורף מעליה, גלימה ("קירים") המרופדת "בסמארה" (פרווה) מעל כל אלה הייתה הגלימה רחבת המידות והשוליים הוא ה"ביניש" שבו התעטפו בעיקר הרבנים הגדולים. הילוכו בחוצות העיר היה מתונות והופעתו בבגדיו המיוחדים עשתה רושם.

הייתי מלווהו לבתי הדין במשרדי הקהילה, או בבוקרם של ימי שישי בלכתו לגרשי, הוא רחוב בתי המסחר הגדולים, כדי להיפגש שם עם גדולי הסוחרים, להיות מעודכן במה שמתהווה בעולם המסחר. העוברים ושבים, ובייחוד ברחובות הסמוכים ל"מהאלה" (רובע) שגרנו בו, היו מקדמים את פניו בברכה ואף ניגשו לנשק את ידיו, כשהוא מרכין את ראשו בחיוך כלפיהם, נשים מציצות מהחלונות היו משלחות את בניהם לנשק את ידיו. סבא היה עומד קמעה, סומך ידו על ראשיהם ומברך "יברכך וישמרך". בבית הכנסת היה הקהל קם בהיכנסו עד הליכתו למקומו הקבוע על יד "ההלכה" (ארון הקודש). היו כל הכיבודים האלה בעיניו לטורח הציבור ולכן, לא פעם, היה מתחבא מעיני באי בית הכנסת, והיה נכנס בשער צדדי וניגש ישר למקומו. הגיע לחדרים המיועדים לבית דינו, וכבר הצטופף בחצר שלפני בית הקהילה קהל נשים אלמנות ומצוקי יום; ובתוך ההמולה של קולות בכייתן של אלמנות כשהן גוררות את יתומיהן, היו נשמעים דברי סבא המנחמים ומרגיעים.

רבים מתפקידיו של סבא כאב בית הדין היו מתבצעים בבית בייחוד כשהתקרב לגבורות וקשה הייתה לו ההליכה למשרדי הקהילה. סכסוך נפל ב"טייפות" (קבוצות) של בעלי מלאכה על "האמלים" (סבלים) או של הקצבים והיו זקוקים לפשרה או לפסק דינו של סבא, היו מתכנסים בביתנו בהמוניהם. ה"ואראנדאדו" זה האולם רחב הידיים שהיה מתמלא בהם. היו ביניהם קצבים לבושי ברכאות רחבות, שאבנטים רחבים מחזיקתן וכפתנים שחורים וצרים צמודים בחלקו העליון של הגוף; ריח בשר היה נודף מהם למרחקים. צעקותיהם עלו ברמה וסבא ועמיתיו הרבנים היו מתהלכים בניהם, משתיקים אותם, שומעים את טענותיהם עד שסבא היה מיישר את כל ההדורים.

לעיתים קרובות היו מתקהלים הרבנים בבית סבא, לסידור גיטין וחליצות. הפרוצדורה של מסירת גט ובייחוד הסכם החליצה היו עושים עליו רושם גדול, היה סבא משתדל עוד ברגע האחרון להשלים בין איש לאשתו, כשלא הצליח היו מתחילות ההכנות לכתיבת הגט, סופר בית הדין היה מכין בקפידה רבה את קולמוסו שהיה נתון בתוך תיק עשוי נחושת כשהדיותא נתונה בקצהו, "היה מנסה בקולמוס, אם ילך בנימוס (כמנהג)". כך הסביר לי כשנסה הסופר

את קולמוסו, מותח את היריעה שבה היה רושם את נוסח הגט בייחוד הייתי עוקב אחרי קריאתו של הסופר את נוסח הגט, מפרט את אותיותיו ומלותיו, והרבנים שומעים רב קשב, לפעמים הייתה נפסקת הקריאה כשהשמות היו לועזיים או היה ידוע בציבור בשם לוואי, מה שנקרא "דמתקרי", אז הייתי רץ במאמר סבא, להוריד מהספרייה העתיקה ספרים עבי כרס כדי לעיין בהם.

סבא היה מתעניין בכל המתרחש בציבור הוא היה מבקש מאחי הגדול ששמו היה כשמו, וטעם מפרי ההשכלה ושימש כפקיד באחד הבנקים הגדולים בעיר, לקרוא לפניו קטעים מעיתוני היום. בחגים ובמועדים היו רבים המבקרים אותו, בערב יום הכיפורים היו באים נכבדים ואנשי ציבור לקבל ממנו את ברכתו שתעמוד זכות תורתו וייראתו גם להם ביום הצום הגדול ואף עבריינים מועדים שבין היהודים בעיר היו באים לבקש מחילה על כל חטאיהם לפני הכנס היום הקדוש.

סבתא שהייתה "עזר" לסבא היא הייתה ה"בודקת" נשים במקרה של צורך, בשעה שניגשו לדין תורה בפני בית הדין שישב בביתנו והעידה לפני הרבנים. היא הייתה נלווית לסבא ולרבנים בלכתם אל המקווה כדי להטביל גיורת והיא הייתה הבודקת במקווה בזמן הטבילה אם הכל התנהל לפי ההלכה.

קהלת סלוניקי הגדולה הייתה מחולקת לקהילות משנה אוטונומיות על פי הארצות, הערים או האזורים שמהם באו היהודים, לכל קהילה בית כנסת ומוסדות דת וסעד משלה, כל בית אב נמנה על אחת הקהילות האלה, וכך ניתן היה לעקוב אחר מוצא המשפחות. משפחתנו, למשל התייחסה לשתי קהילות: "איטליה חדש" (שהתפלגה בתחילת המאה-18 מקהילת איטליה) וקהילת קסטיליה. בין הקהילות הרבות - ובהן ליסבון, קטלאן, פורטוגל אוטרנטו, ארגון, מוגרבים, סיציליה חדש וישן, פרובנס, מגורשי ספרד--הייתה גם קהילת "אשכנז", זו הייתה קהילה של יהודים אשכנזים שנטמעו במשך השנים במשפחות ספרדיות ואשכנזיותם ניכרה רק בנוסח התפילות שלהם, "נוסח אשכנז".

ספרדים ואשכנזים

חלוקה זו לעדות לא הכינה את אבי לתהום שהייתה פעורה בין ספרדים ואשכנזים בירושלים: "בקהילת סלוניקי לא ידעתי כלל את האשכנזים, בבואי לארץ ישראל הרגשתי שתהום גדולה רובצת בין שני האלמנטים הנ"ל. ההמון הפשוט האשכנזי ישנא את הספרדים, והספרדי הוא בעיניהם כאדם שפל, כ'ערבי' ", הוא כותב ב - 1917, "השנאה הזו היא נמסרת בירושה מאבות לבנים ואפילו האינטליגנציה לא תנקה מעוון זה, אולי לא

מתוך הכרה". הוא מתאר "אינצידנט מעציב" בטיול של הסמינר לעמק איילון: "אחינו האשכנזים שרו כל הזמן שירים רוסיים וז'רגוניים (באידיש) ותיבלו את שיחתם בהלצות ובמילים בשפה הז'רגונית כמוכן שדבר זה הרגיז אותנו הרבה ויתעורר בינינו ויכוח סוער, וכאן אנו רואים את פעולת הגלות אשר הבדילה בין האחים", העלבון היה לעיתים קשה מנשוא והכעס הוליך לפעמים למהלומות, אבל אבי גמר אומר "שלא להיגרר אחר התופעות השליליות של פירוד והרגשות קיפוח אלא להעמיק חקר בספרות יהודי ספרד וללימוד תולדות קהילת סלונקי לדורותיה כדי שנהייה ראויים לשם 'ספרדי' שנספח אלינו בהגיענו לארץ ישראל". הוא התמיד בגישה זו כל חייו וכעס מאוד על חבריו שביטאו את תסכולם ועלבונם על קיפוחם העדתי בהתפרצויות מילוליות ובמאמרים תוקפניים בעיתונות "הספרדית". הוא גם פסל התארגנות פוליטית על בסיס עדתי וניצול של רגשות אשם על קיפוח, כדי לקדם אינטרסים אישיים, עם זאת, גרמה לו ה"גרנדסה" (גאוה) הספרדית לחוש תחושת עליונות והתנשאות ביחס לעדות מזרחיות אחרות. כשנבחר אדם מן העדה הכורדית – יהודית ל"יו"ר ועד עדת הספרדים ועדות המזרח" חדל ללכת לשיבות הוועד: "אם איני יכול ליהנות מבדיחה בספניולית, מה יש לי ללכת לאספות?", אמר. אימי סיפרה לי שהוא התייחס לכל עיכוב בקידומו המקצועי כעדות לקיפוחו העדתי, ורגשות העלבון והחשש גרמו לו לחלות ממש. המתח הבין עדתי חלחל גם ליחסים בין גברים לנשים, הוא כותב ביומנו: "גננות אחדות בדברן על צעירים ספרדים תלמידי ביה"ס אמרו ששונאים את כל הספרדים באשר תכונותיהם שפלות, (ורק) באין צעירים אשכנזים מוכרחים להתהלך עם ספרדים (כלומר אתנו) וכל זה למרות רצונן, היחס הזה הרגיז אותנו מאוד מאוד [...] דיברתי עם חברי בנוגע לעניין זה שאין לנו דרך אחרת כי אם להתרחק מסביבת הבנות המקולקלות הללו, לחדש את פעילות קבוצתנו כדי שנוכל לתבוע את עלבוננו מכל אלה הנוגעים בכבוד השבט שממנו (נ)חצבנו".

איך קרה שדווקא אבי, שלא כמו חבריו, בחר לו לאישה בחורה אשכנזית? אין לכך שום תשובה או רמז ביומניו ובמכתביו. כנראה שהעלים או השמיד את מכתביו לאימי ואת מכתביה אליו, וזאת לעומת העובדה שהוא הותיר מכתבים אישיים אל נשים אחרות, ואת מכתביהן אליו, מן התקופה שלפני נישואיו. בהיותו בן 19 כתב לחברתו צ' את השורות האלה: "הו! לב תמים נשמה תמימה! ממני הסתרת את לבך! ולא נתת לי את האפשרות לחלק איתך מועקותיך הנפשיות. אמת, רחוקים וקרובים היינו [...] עוררת בי רגשות, עוררת את ליבי ונתת בי חום בשביל להתלהב, בשביל לעבוד, ואל תחשבי שרגשות אלה הינם רגשות מיוחדים שצעירה תעורר בצעיר [...]. הטלת עליי רוח סערה אבל לא הפקת בי נחת ועדנה, אולי תשחקי לדבריי [...] וחבל שנסארו רחוקים וקרובים כמו שהיינו". הוא ניהל חליפת מכתבים אינטימית עם נשים נוספות, ואין כל ספק שכך עשה גם עם אימי, בעיקר כאשר ידוע שתקופה ארוכה גרו בערים שונות: אימי עבדה בטבריה ואבי לימד בירושלים, אבי הכיר את אחותה גיסה של אימי – גילה ואליעזר בילוך – כבר ב- 1922, עת שהו בזיכרון יעקב. כשאימי עלתה לארץ, ב- 1924, וגרה אצל אחותה בזיכרון, עבר אבי ללמד במוסד החינוכי לבנות בשפיה (שליד זיכרון) ולאחר כך ב"כפר ילדים" שלייד עפולה, בעמק יזרעאל. אבי ואימי נפגשו באחד הטיולים

של "אגודת המשוטטים" (שעוד נעסוק בה), כנראה בשנת 1927. באותו זמן סיים כבר אבי את תקופת נדודיו והשתקע בירושלים, כמורה בבית הספר "בית הכרם", שם עבד כמעט חמישים שנה, אימי סיימה אז את לימודיה בבית הספר לאחיות של הדסה והחלה בעבודתה כאחות סוציאלית, שבה התמידה גם היא כארבעים שנה.

אימי לאה

דומה שזה מקום ראוי לשזור בסיפור את דמותה של אימי, לאה. כשעלתה אימי לא"י היא הייתה בת 24, השלישית שעלתה לארץ מבין ששת ילדיהם של ר' חיים מנחם (ח"מ) מנדל פרידמן ואשתו מרי לבית מבזוס. הבן השביעי, קופל, שנשאר בעיר מולדתם סוואלק, בגבול ליטא – פולין – פרוסיה, קיבל על עצמו להמשיך ולסייע להורים המזדקנים בעסקיהם המסועפים. קופל, אשתו ובתו נספו בשואה. העובדה שכל בני משפחת פרידמן עלו לא"י לא הייתה מקרית: אבי המשפחה היה ציוני נלהב, חבר מייסד באגודת "חובבי ציון" (1887) שקדמה לתנועה הציונית, בעל פרדס בחדרה, ששלח את ילדיו להתחנך בגימנסיות עבריות, והוא עצמו היה דובר עברית רהוטה, דווקא ב"מבטא ספרדי". חיים מנחם מנדל פרידמן היה על פי דברי מספידיו: "למדן מופלג, סוחר נדבן ועסקן מסור". הוא היה בוגר ישיבת וולוז'ין הליטאית בתקופת זהרה, עת הוציאה מקרבה את גדולי רבני ליטא וגם את חיים נחמן ביאליק. ח"מ פרידמן היה סוחר סיטונאי, יבואן קפה, תה וטבק, בעל בית חרושת לסבון וסוחר עצים.

שנים רבות שימש ראש "ועד הקהילה" – ארגון השלטון העצמי של היהודים שהוקם על פי החוק הפולני ב-1919, בהסתמך על "חוקי המיעוטים" שנקבעו בוועידת השלום בורסאי. הועד היה מוסמך לקיים שירותי דת, בתי עלמין, בתי ספר וסעד, ולביצוע תפקידיו היה מוסמך להטיל מס על כל היהודים בעיר. בבחירות לוועד השתתפו כל הזרמים הפוליטיים היהודיים ובכללם המפלגות הציוניות. חיים מנחם מנדל פרידמן ייצג את התנועה הדתית – ציונית "המזרחי", ונבחר ליו"ר "משום שהיה מקובל על כל החוגים הדתיים בעיר ואפילו על אלה שהגדירו את עצמם כבלתי דתיים כמו חברי השמאל הציוני ואנשי האינטליגנציה היהודים שמשקלם היה ניכר בחברה היהודית בעיר"³. כבוד גדול היה לשמש כיו"ר ועד הקהילה שממנה יצאו רבנים, אנשי חינוך ואנשי מעשה ובכללם שר האוצר הראשון של הממשלה הבולשביקית הראשונה, אהרון שיינמן (דודה של אשת בנו של ח"מ פרידמן-- זורח), שר האוצר השלישי של מדינת ישראל, פנחס ספיר, וגם אברהם שטרן (יאיר) מפקד הלח"י.

קהילת סוואלק לא הייתה עתיקת יומין כרבות מקהילות תחום המושב. ראשוני היהודים התיישבו בה רק בתחילת המאה ה-19 אבל כבר באמצע המאה הגיע שיעור היהודים בעיר ליותר מ-60 אחוז. זו הייתה קהילה מבוססת, שידעה לנצל את מעמדה של העיר כמרכז מסחרי ומנהלי של מחוז גדול ואת מיקומה על קו מסילת

הברזל סט. פטרבורג – ורשה שנסתיים בנייתו ב-1899. קביעת קו הגבול בין פולין לליטא, לאחר מלחמת העולם הראשונה, גרם לכך שסוואלק הועברה לריבונות פולנית ואיתה רק רבע מהמחוז שלה, ואילו שלושת רבעי המחוז נמסרו לליטא. בכך איבדה העיר את העורף הכלכלי שלה וגם את מקומה כצומת תחבורה. זה היה הרקע להגירה מואצת מן העיר, חלקה עלייה חלוצית לא"י וחלקה – לארה"ב. הגירה זו לא הקיפה את בני סוואלק המבוססים ואף כי רבים מהם היו ציוניים פעילים. מנהיגי המפלגות הציוניות לא עשו מאמצים לעלות לא"י. הם תמכו בילדיהם, שעלו, אבל הם עצמם המשיכו להאמין שלא יאונה להם כל רע בביתם. חיים מנחם מנדל פרידמן היה בין אלה שעודד את ילדיו לעלות לא"י, אבל דאג שכולם יסיימו גימנסיה, והבנים יקבלו חינוך אקדמי, הבן הבכור, דוד אריה, למד רפואה במוסקבה, שימש רופא צבאי במלחמת העולם הראשונה ואחרי המלחמה השתלם ברפואת עיניים בגרמניה, כדי להכשירו לעלייה לא"י, אליה הגיע ב-1925. הבן השני, זורח, למד כלכלה בפרנקפורט, שם קיבל תואר ד"ר לכלכלה. הבן השלישי, משה, היה ד"ר לכימיה. אמי, לאה, סיימה את הגימנסיה העברית בגרודנו, העיר הגדולה הסמוכה לסוואלק.

בתעודת הגמר שלה מיוני 1919 נרשם שלמדה "צרפתית-- לשון וספרות; גרמנית-- לשון וספרות; רוסית-- לשון וספרות; לטינית, היסטוריה יהודית, אלגברה, גיאומטריה, פיסיקה, כימיה, הסטוריה כללית ופסיכולוגיה". אחייניתה שושנה מספרת שהשכלתה והתעניינותה בפילוסופיה ובפסיכולוגיה רק היקשו על יחסיה עם עמיתיה האחיות מבנות הארץ, שהשכלתן הייתה "רק של בית ספר עממי וגישתן למקצוע הייתה פרימיטיבית". גם אופייה המרדני לא הקל על יחסי האנוש שלה: "היא הייתה מרדנית מילדותה ותמיד פעלה על פי הרעיונות שלה, גם אם זה היה נגד הזרם". כך, מציינת אחייניתה, היא החליטה להופיע לנישואיה עם אבי באוקטובר 1931, כשהיא לבושה דווקא שמלה פרחונית אדומה, ולא שמלת כלה לבנה. אמי, בניגוד לאחיה ואחיותיה האחרים, סירבה לחזור ולבקר בסוואלק לאחר עלייתה. אביה, שהתאלמן ב-1926, המשיך בעסקים הפרטיים ובפעילותו הציבורית, ולפי עדות בני משפחתו, "לא עלה ארצה למרות שזו הייתה משאת נפשו כי לא יכול היה להפקיר את הקהילה, הוא הרגיש שזו הייתה אחריותו, וכך הרגישו אנשי הקהילה". ח"מ פרידמן נפטר ב-1938, שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

גורל קהילת סוואלק נגזר כבר בחודשים הראשונים שלאחר הכיבוש הגרמני. באוקטובר 1939 נכבשה העיר על ידי הצבא הגרמני, ולאחר שהייתה זמן קצר בידי הסובייטים (בין החודשים אוקטובר – דצמבר 1939), גורשו כל היהודי סוואלק, חלקם לליטא, חלקם לאזור הכיבוש הסובייטי וחלקם לדרום. רובם מצאו את מותם במחנות ההשמדה. האחים והאחיות לבית פרידמן שהשתקעו בארץ ישראל משקפים בחייהם את גורל של הקבוצה הלא גדולה של מהגרים – לא יותר מכמה עשרות אלפים-- בחרו לבוא לכאן מתוך מניעים אידיאולוגיים – ציוניים ולא הגיעו במנוסה מפוגרומים ומרדיפות. האחות הראשונה, פרידה – גילה הגיעה ב-1919, אולם גורשה עם חבריה שלא הותר להם להיכנס לארץ. הם חזרו לטרייסט משם הפליגו ושהו שם

שנה שלמה עד שב- 1920 הותר להם לעלות. החברים הלכו לקיבוץ עין חרוד ואילו גילה עבדה תחילה כחובשת בחדרה ואחר כך שתלה עצים על הכרמל, הצטרפה לקבוצה שייסדה את המושבה בנימינה והייתה סוכנת הבית של משפחת לנגה בזיכרון יעקב. היא נישאה לאליעזר בילוך, מהנדס מים, שעסק בייבוש ביצות כבארה (שליד זיכרון יעקב) ואחר כך הקים חברה לקידוחי מים שמצאה מים בקידוחים עמוקים, במקומות שבהם לא האמינו שאפשר למצוא מים. החברה פשטה את הרגל ואליעזר החל לעבוד כמוודד. המשפחה עברה לפרדס חנה ואחר כך חזרה לחיפה. גילה עסקה בקליטת עלייה עד סוף ימיה, ב- 1961.

האח הבכור, דוד אריה, עלה ב- 1925, שימש כרופא העיניים של גימנסיה הרצליה וניהל קליניקה פרטית משגשגת, הוא המשיך בפעילות ספרותית שהחל בה ברוסיה והשתייך לחבורת הסופרים שכללה בין השאר את שאול טשרניחובסקי ויעקב פיכמן. הוא ערך את עיתון ההסתדרות הרפואית, "הרפואה", מ- 1929 ועד מותו ב- 1957, כתב מאמרים ומסות בתחומי הרפואה וביקורת ספרות ואומנות. היה מראשוני הקוראטורים של מוזיאון תל אביב, ותמך בצעירים שהפכו ברבות הימים לגדולי ציירי א"י.

אחיו הצעירים ד"ר זורח פרידמן וד"ר משה פרידמן עבדו במקצועותיהם - כלכלה וכימיה. אבל החיים בארץ ישראל לא הטיבו עימם. אחותם הבכירה, גיטה, הגיעה אחרונה לארץ ישראל, ב- 1936, וגורלה היה טרגי משל כל אחיה ואחיותיה: בעלה אורי נהרג ב- 1938 עת נזרק רימון לאוטובוס שנסע בו בשכונה ערבית בחיפה.

אימי סיימה את ביה"ס לאחיות ב- 1926 ונשלחה לתחנת טיפול "בילד וביונק" של הדסה (שכונתה "טיפת חלב") בטבריה ואחר כך לבית החולים לחולי שחפת בצפת. כשפרצו המהומות המכונות "מאורעות תרפ"ט" (1929) כבר הייתה אימי בירושלים ועבדה בתחנת "טיפת חלב" בעיר העתיקה. למרות שהייתה מיילדת ואחות בית חולים החליטה להתמסר לתפקיד של אחות סוציאלית, שכונתה "אחות ירוקה" בגלל המדים הירוקים ועליהם צווארון מטפחת לבנה משולשת ומגן דוד אדום.

אחות ירוקה

האחות הירוקה טיפלה באימהות וביונקים בתחנות שבהן שקלו את התינוקות, בדקו אותם, ריפאו את מחלותיהם והכינו להם דייסות ומרקים. האחיות ערכו ביקורי בית ולימדו את האימהות את כללי ההיגיינה והתפריט המתאים לילדים צעירים. בתנאים הפרימיטיביים ששררו באזורים של "היישוב הישן" הייתה מלאכתן של האחיות קשה מאוד, ובעיקר לחמו במחלות זיהומיות כמו גזת (מחלת שיער פטרייתית קשה), גרענת (מחלת עיניים שללא טיפול גרמה לעיוורון), מחלות מעיים זיהומיות (טיפוס לסוגיו ודיזנטריה). תנאי החיים הקשים, והקור הירושלמי גרמו למחלות קשות כגון: דיפטריה ודלקות פרקים שללא טיפול גורמות

למחלות לב. אימי אהבה במיוחד את העבודה בקרב נשות מאה שערים ובתי אונגרון החרדיות. חייהן של אימהות אלה, ולהן 6-8 ילדים, היו קשים במיוחד ואימי אמרה שהן מזכירות לה את אימה בשמלתה השחורה, הפאה הנוכרית והחיוך הצנוע. במשך עשרות שנות עבודתה טיפלה אימי באלפי אימהות וילדים בשכונות הצפון של ירושלים: גאולה, כרם אברהם, מאה שערים ואחרות. סיפרו בירושלים ש"מי שלא עבר דרך האחות לאה פרידמן נפל לידיה של המורה דוד בנבנשתי". אימי המשיכה בעבודתה כאחות ציבורית במשך ארבעים שנה והמשיכה לתת עצות של אחות למשפחה המורחבת עד סמוך למותה, והיא בת 96.

לאחר שנישאו, שכרו הורי דירה בשכונת הבוכרים, זו הייתה דירה בת שני חדרים, כשהמטבח היה בצרף, בחצר, והשירותים בקצה הרחוק של החצר. כעבור שנתיים עברו לדירה מרווחת יותר בגבול שכונת גאולה, בה נולדתי ב-1934, אבל אני מקדים את המאוחר.

מטרת חייו

כשנולדתי, כבר היה אבי בעל תפיסות מגובשות על מה שהוא הגדיר "מטרת חייו", מושג שקיפל בתוכו את שאיפותיו המקצועיות, הלאומיות והפוליטיות. כזכור בא אבי לארץ ישראל כדי ללמוד בבית מדרש לרבנים בירושלים. בבואו, והוא בן 16, היה נתון למצבי רוח משתנים. הוא נפעם מהעובדה שהוא נמצא בעיר הקודש; בהגיגיו על ליל הסדר הראשון שהוא מבלה מחוץ לחוג משפחתו ועיר מולדתו הוא כותב: "רחוק הנני, רחוק מהם, ואולם באיזה מקום רגליי עומדות: בירושלים, ולשמע השם הזה המכשולים נרתעו לאחור, הגעגועים נעלמו". העלייה לארץ היתה ביטוי לשאיפות ציוניות שטופחו בידי שליחים מארץ ישראל, ובראשם הפדגוג יצחק אפשטיין, וגם באמצעות קשר ישיר עם המוסדות הציוניים שהלכו וקמו במרכז אירופה ובמרכזה, אבל המרכיב הדתי היה דומיננטי. הוא כותב באפריל 1914: "חינוכי הראשון קיבלתי ממר זקני ו'ויניסטי שמואל (כך!) על ברכיו גדלתי, עמו למדתי תורה ובמדה ידועה השפיע עליי לחבב כל הדעות הדתיות ולהיות לעתיד נושא דגל הדת ולמטרה זו באתי לא"י". שאיפתו המקורית בבואו לירושלים הייתה: "נושא דגל הדת באחד המקומות בבלקן" והוא אינו נרתע מלכתוב את המשפט הזה: "אל א"י אינני קשור כי הגולה תקראני וחובתי ללכת שמה".

שהות קצרה בירושלים גרמה לו להרהר ב"מטרת חייו". בית המדרש לרבנים לא עמד בציפיותיו: "המוסד אינו עומד למדרגה גבוהה", הוא הסביר שלא יכול היה להבין "כיצד החלפתי אווירה דתית חברתית מלאת חכמה ופעילות רוחנית בעירי (סלונקי) במוסד הנתוק מהחיים הציבוריים בירושלים?" הוא החליט לעזוב את בית המדרש לרבנים ולהירשם כתלמיד בסמינר למורים העברי (דהיינו ששפת לימודיו עברית), בחברת חבריו מסלונקי שהגיעו כקבוצה בפברואר 1914. זו הייתה החלטה קשה, שהרי יעוד חייו היה לעסוק ברבנות, לכן הציג תחילה את החלטתו כבלתי מחייבת: "לעת עתה אני רוצה להשתלם ובהמשך הזמן תבורר מטרת חיי".

אבל באותו יום הוא כותב: "אני נכנס לסמינר העברי מפני שאני ראיתי כמוסד הכי חשוב שהרוח העברי שורר בו, מה שנחוץ לצעיר עברי אשר קבע לו למטרה בחיים: לעסוק בעבודה רעיונית". במקום אחר פירש: "רבנות והוראה חופפות זו את זו. היעדים המשותפים: חינוך הדור הצעיר לערכים לאומיים ואנושיים להדרכתו לחיים תקינים."

ההחלטה לעבור לסמינר למורים, החילוני-לאומי, נפלה שלשה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ואירועי המלחמה חיזקו את נטייתו להקדיש את חייו "להשתלמות ברוח העברית טהורה המתאימה לערכי הציונות והלאומיות". הוא התמסר למאבק על השימוש הבלעדי בשפה העברית כשפת הלימוד ושפת היום יום ויומנו מלא התייחסויות למה שכונה "מלחמת השפות". הוא גם השתתף בהתלהבות בהקמת "קבוצה של צעירים ספרדיים אשר מטרתה תהייה להרים קרן הספרדים" וראה בהקניית ההיסטוריה של יוצאי ספרד ערך מכריע. ביקוריו במושבות החדשות מילאו אותו גאווה ושמחה, אבל אלה היו מהולות בביקורת: "תיארתו לעצמי שהמושבות הן יותר לאומיות, אולם בכולן שורר ריקבון גדול, התוכן, הפנימיות חסרה בהן. אין עוד האידיאל פועל בהן כי אם החומריות. גם השפה העברית איננה השלטת בכל החיים המושבתיים, אספות האיכריים מתנהלות בז'רגון (אידיש). רק הדור הצעיר ובייחוד הילדים הקטנים מדברים עברית. לו יחד עם השאיפה לדברים חומריים נלוותה גם שאיפה חזרה למעשים רוחניים -- לאומיים, כי אז יכולנו להתפאר במושבותינו. עכשיו יש לנו רק חיצוניות יפה, אבל הנשמה חסרה". במקום אחר הוא כותב בהתלהבות: "בנים יושבים על אדמתם ושואפים את אווירה הטהורה. במושבות מתקמים חיים חדשים, חיים חופשיים והיסודות הראשוניים לבניין הגדול של עם ישראל כבר הוקמו."

התגייסותו לשרות העם מגיעה לשיאה לאחר שחרור ירושלים בדצמבר 1917, עת השתתף בפעילות לגיוס מתנדבים לגדוד העברי. הוא הזדהה עם "אחד המרצים, שאמר: נפשנו שקעה עד עכשיו ברפש וטיט, אנו צריכים לטהרה, להביא עלייה כפרה, וכפרה זו תבוא על ידי שפיכת דם, דם אנו צריכים לשפוך. אנו צריכים להראות שאין אנחנו כלל עם שפל ונבזה המקבל מתנות; אנו צריכים להראות שאנו יודעים לשפוך את דמנו בעד שחרור ארצנו". כשהגיע הרגע לחתום על מסמך ההתנדבות (24 ביוני 1918) כתב, "נתנו לי 10 רגעים להחליט, עשרת הרגעים האלה היו קדושים מאוד ולא אשכחם כל ימי חיי" [...]. לבסוף באתי לידי הכרה כי צריך אני להתנדב בלי שום תנאי (מודגש בקו) העם קורא לי ואני מוכרח לחסות תחת דגלו" [...]. "ידי רעדו בעת כתבי את שמי [...] הנני עכשיו חייל עברי, בן לעמי. בו ברגע מסרתי את חיי לשחרור מולדתי".

השירות הצבאי שבו עסקו כבר בקצרה היה מסכת ממושכת של טיפוח ערכים לאומיים – פטריוטיים, וחוויות מעצבות שהשפיעו על מהלך חייו, ברישום האחרון, המופיע "ביומן הגדוד" שניהל, כתוב כך: "באה לקיצה תקופה הרת הרפתקאות [...] חוויות שלא תשכחנה [...] עוד עתידים אנו להיעזר בידע הצבאי

שרכשנו בגדוד בתפקידנו בהגנת הארץ. באשר [...] אנו משנים היום את הסיפא בספרא". ואכן לא היה פרק במסכת חייו של אבי שלא הייתה שזורה בו התגיסות ליעדים לאומיים. התמסרותו לחינוך ולהקניית ידיעת הארץ בקרב הציבור הרחב הביאו לכך שבתחומים אלה הוא חוזר, בהתבטאו בכתב ובעל פה, ומביע את מחויבותו לאידיאלים הציוניים: "כמה קשים חבלי היצירה בארצנו", הוא כותב לתלמידותיו ב-1928: "הדרך מלאה חתחתים ולפעמים הקרקע נשמטת מרגלינו, רבים הכישלונות ורבים העלבונות ובכל זאת יש כאן דבר מה אשר אתה נשען עלייה [כך!] לבל ימעדו רגלייך ואף על פי כן מלווה אותך בכל דרכיך [...] יודע אתה כי יש טעם לכל היסורים האלה, ההרגשה של היצירה היא מורגשת בכל".

השכנים הערבים

התייחסותו אל השכנים הערבים אופיינית להתייחסותם של בני דורו. היא מצטיינת בהתעלמות כמעט מוחלטת, ואזכור הערבים נעשה רק בהקשר למעשי אלימות. האזכור הראשון ביומנו הוא מחורף 1915: "גם בארצנו אין מנוחה. בין הערבים קמו אנשים אשר מסיתים את ההמון הפשוט להתנפל על היהודים, הצעירים העבריים התאספו בחשאי בשביל לסדר הגנה עצמית לעת הצורך והם נשבעו להקריב את נפשם לשלום הארץ". הוא מקדיש הרבה מחשבה לשם שיינתן לאלימות הערבית: "מאורעות", "פרעות", או "מלחמה". ב-1920 הוא כותב ביומנו על ה"פרעות בירושלים" אולם ב-1929 הוא כותב לחברו: "ביום שישי התחילה המלחמה ולא אסכים בשום אופן למילה פרעות ושם זה מוצדק רק בחברון [ששם נרצחו יהודים באכזריות מזוויעה]". הוא מצטט במכתבו תוך הסכמה את שאלתה-- תמיהתה של רעיה הקטנה מכיתה ב': "מה עשינו להם (לערבים) כי מתנפלים עלינו?" ב-1936 הוא כותב לחברו בחו"ל את התיאור הזה: "הארץ שרויה באפלה, דם, אש ותמרות עשן, ילדים משחקים לפנינו, מחריבים רכוש, פוגעים בסדרי התחבורה, והשלטונות לשטתם מחכים ואינם רוצים לעטר את המנהיגים בעטרת גיבורים אינם פוגעים בהם ואף לא מתרים בהם. וכמובן, על גבנו חרשו חורשים [...] יש לציין שהכפר שקט ומחוללי המהומות הם בעיקר האספסוף. היישוב העברי ממשיך בשקט את עבודתו, בולם את רגשותיו ולמרות הכל ממשיך את מאמציו ובונה".

בפולמוס החלוקה (1937), כשהישוב היהודי נקרע בין תומכי תוכנית ועדת פיל לחלוקת א"י לבין מתנגדיה, הייתה עמדתו של אבי נגד החלוקה: "מגיעות שמועות על קנטוניזציה. ואנחנו, אנה אנו באים? האם נרשה לפלג את ארצנו?, האם נמסור להם את ההרים? כמה צדקת אז (הוא כותב לחברו) כשהתרעת על המנהיגים שהושיבנו בשפלה והרחיקונו מההר". כשפרצה מלחמת 1948 היה אבי בן 51: הוא התגייס ל"משמר העם", יחידה של מבוגרים שאיישה את המחסומים הראשיים שהוצבו בגבולות השכונות היהודיות בירושלים, ונפצע באמצע מאי 1948 מרסיס פגז של תותח. הוא וחבריו, שהתהלכו עשרות שנים בשבילי הארץ והכירו כל כפר וכל עמק, ישבו בבתיהם והתאבלו על תלמידיהם אנשי "ההגנה" שנפלו בדרכם למשימותיהם, לעיתים קרובות, משום שלא הכירו את הדרך ותעו. במיוחד כאב לאבי מותם של הל"ה, שיצאו לגוש עציון בינואר

1948 מבנין בית הספר בבית הכרם, ורבים מהם היו תלמידיו. בחליפת מכתבים עם חברו הטוב פנחס כהן נחשף תסכולו: "הינך יושב בבית חסר אונים ללכת עם הבחורים האלה [...] מוטב לקום ולקחת מקל ותרמיל וללכת לפני הסיירים האלה, כי למה יפלו הם, שחיהם לפנייהם וכל העתיד". "ידעתי בשעתו שהבחורים טעו בסביבה. הפראית", כותב פנחס כהן לאבי, "והינה באת אתה ואמרת כי כך היה הדבר, כמה צדקנו בזמננו ובמלחמה שניהלנו, שעלינו להוביל את בחורינו ובחורותינו בגיל ביה"ס להכיר את שבילי המולדת. עשיתי וגם אתה אבל ידענו שזוהי פורתא, כמה נוער היה בסביבה ההיא בזמנים הטובים? כלל הנוער לא טייל, ומפות בלבד ולא מספיקות. בני דודנו [הערבים] הולכים אחרי אפם ככלב ציד עם הרוח [...] העניין מחמיר והולך אבל הרי כך סברנו מראש. אין להתייאש".

מה נשתנו העתים

ואז מתגייס אבי להרצאות בפני החיילים – רבים מהם עולים חדשים שזה עתה ירדו מן האוניה וגויסו – על הנופים והישובים שבהם הם שוהים, לפני הקרב ואחריו. תיאוריו נמלצים, על גבול האופוריה: "בימים ההם (לפני המלחמה) כשהיינו משוטטים בהרי יהודה היינו צוללים בים זיכרונות העבר מימי שבת יהודה לבטח בארצו [...] מרגישים בהד פעמיהם של נביאינו [...]. ומציאותם של גיבורי ישראל מדור דור אשר נלחמו בגבורה כדי להשיב לעם את חירותו. אולם בהגיענו אחרי הליכה ממושכת לכפרים הבנויים בשיאי ההרים ובצלעותיהם ובבואנו במגע עם החורש ועם הרועה מגזע ישמעאל היינו חוזרים למציאות המרה. היינו נוכחים לדעת כי חלק מצער לעם יהודה בהריו ועתה – מה נשתנו העתים [...] נדמה כאילו קוסם פלא נגע בשרביטו בהרים, צללי העבר קרמו עליהם גידים ובשר [...] צאצאי החשמונאים איש ואיש וכלי נשקו בידו הם עומדים על המשמר ומחזיקים בידיים אמונות את ירושת האבות -- הרי יהודה . יהודה שכן בהריו. ושבו בנים לגבולם".

הכפרים הנטושים ושטחיהם החקלאיים מתוארים כך: "כרמי גפנים ופינות עצי פרי העמוסים ברכת האדמה, לעיתים נראות חלקות – חלקות של קמה שזה זכתה לקציר, שיבוליה מרכינות ראשן כמבוישות מכובד משא גרגיריהן, שלא יזכו להנות אדם ובהמה [...]. חורבות הבתים הגדולים, קני המרצחים הם עדים לקרב הגדול שהתחולל בהם [...] אחרי קרב נועז התפזרו התושבים לכל רוח. [...] האויב נמלט ועזב חללים רבים בשדה המערכה".

במכתב מדצמבר 1948 מתאר פינחס כהן את אבי באחד הסיורים: (חבר חזר מטיול באזור לוד וספר לפינחס כהן) "אחד קטן, נמוך תאר את המקומות שם והוא יודע כל אבן וכל ואדי וכל כפר וכל גיא. שאלתי: והוא מהלך ללא כובע? 'כן'; 'ונושא משקפיים?' 'כן' 'ופרעות שערנו נשאות ברוח?' 'כן' 'והוא מדבר כאילו כל הארץ

מתקרבלת לתוך לועו? אמר, 'כן'. אמרתי 'דויד ידידי ורעי הוא'; אם כן אתה רואה באחד הימים ניפגש כשאנחנו מסיעים סיעות של מבקשים דעת, ומלאה כל הארץ דעת כמים".

בהרצאה שנשא אבי בערב ראש השנה (אוקטובר 1948) הוא מפרט את שלבי התפתחותה של ירושלים ומתאר כיצד זממו הפקידות האנגלית העוינת ושותפיהם הערבים "תכנית שטנית" להצר את רגלי היישוב העברי ולצמצמו לאזורים מסוימים: השכונות הערביות נבנו כמבצע צבאי שמטרתו לבודד את היישוב העברי השוכן בדרום העיר מאחיהם במרכז. אחרי בניית שכונות המגורים "התחילה גם פעולה שיטתית לכיבוש מרכזי המסחר העברי שרכש לו עמדות חשובות לאורך רחוב יפו וברחובות הסמוכים, רגל הסוחר העברי כלתה מרחוב ממילא מרוב רובו של מרכז התיירות ברח' יוליאן (ע"י מלון המלך דוד) ומשער יפו ועד מגרש הרוסים. גם במערב העיר. "תקעו אנשי ליפתא טריזים בין בתי היהודים ובדרך הר הצופים נבנו בתים נהדרים של עשירי המוסלמים כדי לנתק את היכלי תרבותנו בהר הצופים". היהודים, רוב מוחלט במערב העיר, היו לדידו של אבי, תמיד נצורים, תמיד מנותקים ותמיד מאוימים. הערבים, שלאמתו של דבר היתה פעילות הבנייה שלהם פרטית – אינדיווידואליסטית, פעלו לכאורה על פי תכנית אב מתואמת עם השלטונות הבריטיים. לעומתם היהודים, שכמעט כל פעילות הבנייה שלהם הייתה יזומה (או נתמכת) בידי גופים ציבוריים וקהילתיים ומונעת משיקולים של השתלטות על שטחים והבטחת דרכי תחבורה, דווקא הם מוצגים כגורם פסיבי שסבל מתכנית כיבוש שטנית.

הכל כמובן בא על מקומו במלחמת 1948 כששוחררה ירושלים: "האיים המנותקים שסבלו עד אז מהאויב האכזרי שמשו קרש קפיצה לכיבוש השכונות הערביות המאוכלסות אשר בסביבתם והמלאכה הושלמה", אומר אבי בגאווה, [...] "רבות רבות מהתושבים הערבים נסו מנוסת חרב ונטשו את בתיהם, רכושם ובתי מסחרם המפוארים והעשירים." אך המלאכה תושלם באמת רק "כאשר נחזיר את האבדה הקדושה משכונות ישראל בעיר העתיקה וכל מחמדינו בה שנכבשו, נשדדו, נהרסו ונשרפו ע"י אנשים טמאים". וקל לשער מה הייתה הרגשתו כאשר באתי וספרתי לו שהעיר העתיקה נכבשה (אבל השלמת הכיבוש נשארה עדיין בסוד). בעיניו, הייתה מלחמת 1967 הקרב האחרון במלחמה בת 2000 שנה: "כ- 1830 שנה עברו מאז נפלה ירושלים ומחמדיה בזמן שמעון בר כוכבא נשיא היהודים בידי צר ואויב עד שחזרו לשלטון היהודי", כתב, "צה"ל שחרר בדמם הטהור של לוחמיו הגבורים את הכותל המערבי וחיבר את שני חלקי ירושלים יחדיו." במורה דרך שמהר להדפיס, הקפיד לכתוב את התאריך "שנה א' לגאולת ירושלים השלמה".

שנים רבות התהלך אבי בתחושה שלא זכה להכרה ציבורית בערכו, והכיבודים שכבדוהו כגון בחירתו ליקיר ירושלים (1969) ומדליק המשואה ביום העצמאות – לא נתנו לו סיפוק. ואז, בהיותו בן 85, זכה לפתע בפרס ישראל (1982) על מפעל חייו "בהקניית ידיעת הארץ ואהבת המולדת". בין נימוקי חבר השופטים נכתב:

רבים חוקריה הדגולים של ארץ ישראל, רבים מורי הדרך הבקיאים בשביליה, אולם, מתהלך בינינו היום אדם אחד שהקדיש את חייו לחינוכם של המחנכים, והעמיד דורות של אוהבי ארץ ישראל, זהו דוד בנבנשתי, על עבודת חייו בהקניית ידיעת הארץ ואהבת המולדת ראוי הוא לקבל את פרס ישראל.

משוטטים

"ידיעת הארץ" הייתה תמיד פעילות מגויסת ומקצוע "המולדת" בבתי הספר היה מכשיר מרכזי באינדוקטרינציה ולא (כדברי אבי) "כלימוד גיאוגרפי גרידא, אלא כלימוד שיש בו ערכים לאומיים -- חינוכיים חשובים". חוגי המטיילים שהקים אבי עם חברו מילדות נתן שלם ואחרים היו הרבה יותר מסתם עיסוק של שעות הפנאי. בפרטיכל "האספה המייסדת של אגודת המשוטטים" שהתקיימה ב-20 בנובמבר 1927 מצוטט דר' נתן שלם: "לנו יכולות להיות מטרות שונות ואולם העיקרית היא – ידיעת המולדת והאמצעי העיקרי – טיולים, ומלבד המטרה העיקרית – ידיעת המולדת חשוב גם הצד הספורטיבי שבטיולים – אני מתאר לי את אגודתנו בצורת האגודות האלפיניסטיות הקיימות באירופה ובכל העולם. מטרתנו להבא יכולה להיות חשובה מאוד, למשל תשמש לנו העובדה כי רק בעזרת האלפיניסטים האיטלקיים כבשה איטליה את טירול וכו' (אחרי מלחמת העולם הראשונה)."

נתן שלם למד באוניברסיטאות באיטליה והיה מושפע מהתנועה הלאומית האיטלקית וגיבורה גבריאלה ד'אנונציו. אבי היה פחות הירואי: "עלינו לטייל ותו לא [...] אני נס מפומביות וקהל רב כי הניסיון למדני כבר כזאת. עד גישתנו להגשים את תוכניתו של שלם עלינו לטייל לפחות שנה אחת ונדע מה כוחנו". אבל, הוא לא חדל להדגיש את המטרות הלאומיות של האגודה ששמה הרשמי היה "אגודת המשוטטים הארץ ישראלית" וסימתה: "מי יתנני משוטט במקומות אשר נגלו אלוהים לחוזיק וציריך" (יהודה הלוי). ברשימה על אגודת המשוטטים שהתפרסמה ב-1933 בעיתון ה"ארץ", מתאר הכותב, המזוהה בראשי התיבות ב.ע., את פעילות האגודה:

"שני מורים צעירים דר' נתן שלם ודוד בנבנשתי הקימו את האגודה וזה שנים אחדות המפעל הולך וגדל בלי רעש והמולה, אגודת מתי המעט הירושלמית נהפכה להסתדרות ארצית רבת חברים ורבת סניפים ומאות צעירים עוזבים פעם בפעם את ערינו ומושבתינו, את ריב המפלגות והוויכוחים, את המדים ואת הסיסמאות או את בתי הקפה ומפליגים אל מדבריות יהודה, עולים ומטפסים על הרי ארצנו, ויורדים לעמקיה, באים בכפרי שכנינו, מתארחים באוהלי קדר וחודרים לכל פינה נשכחת ואל כל מקום אשר לא דרכה בו כף רגל יהודי בימינו, כך מצרפים משוטיטנו את היפה ואת המועיל,

נהנים מהדר הטבע ומאוויר חפשי ולומדים את הארץ על ידי "מראה עיניים" [...] ואל "מראה העיניים" של המשוטטים מצטרף גם "הלך נפש" כביר: אהבה, אהבת מולדת עמוקה וגעגועי מולדת של דורות יהודים רבים שנתקפלו בהם.

באסיפה הכללית (המכונה "עצרת") השביעית של ה"משוטטים" בשנת 1934 התקיים דיון ארוך על מהות האגודה, יעדיה ותקנונה, התעוררה שאלת קבלת חברים לא יהודים, החבר ינובר הציע להוסיף לשמה של האגודה את המילה "העברית", אבי העיר שמותר להביא גם ערבים, אולם החבר בן ציון לוריא אמר שהאגודה היא לאומית עברית ולכן אין להכניס לא יהודים, אבי התעקש ש"אין לשלול מלא יהודים אפשרות להיכנס [...] אין לשלול מאדם זכות בעקב לאומיותו". בהצבעה נתקבלה-- ברוב של 12 לעומת --3 ההחלטה שהאגודה פתוחה לכל אדם. אבל הנושא עלה שוב בהקשר לדרישות הקבלה של מועמדים לחברות באגודה: בטיוטה נכתב שמתקבלים חברים המוכרים "ביחסם ההוגן לערכי החברה והלאום" החבר נ. שלם ביקש להשמיט דרישה זו "כי רבות ושונות הן הדוקטרינות של המפלגות והזרמים השונים, עד שאין קריטריון אובייקטיבי למושגי החברה והלאום". החבר י. ישראלי בקש להוסיף "ערכים של ציונות". בסופו של דבר הושאר נוסח הטיוטה וההצעה להשמיט את הדרישה "לערכי הלאום" נפלה ברוב של 7 מתנגדים לעומת 5 מחייבי ההשמטה.

טיולי האגודה היו בחלקם עממיים וקצרים ובחלקם סיורים ארוכים שחדרו לאזורים מרוחקים ומסוכנים, הרעת תנאי הביטחון (מהומות 1929 ושנות המרד הערבי -- 1936-1939) פגעו בפעילות האגודה, אבל לא הפסיקו אותה, אחת התוצאות הבולטות מהגברת העימות הבין קהילתי, היהודי - ערבי, הייתה תחושה ש"יש לבדוק מחדש את יחסינו עם הערבים ובייחוד עם ערביי המדבר". לבדיקה זו הייתה חשיבות מעשית שכן "המשוטטים" שכרו בדואים כמורי דרך במסעות במדבר וסמכו עליהם. המפורסם בין מורי הדרך היה האג' עבדאללה אל אעיאן בן שבט התעאמרה שהתגורר במערה ליד הרודיון ושימש עוד לפני מלחמת העולם הראשונה מורה דרך למשלחות של חוקרים אנגלים וגרמנים. הוא היה ידיד נפש של אבי ובא לבקר בביתנו. כשפרצו מאורעות תרפ"ט תקפו את אבי: "מה תאמרו על הערבים שלכם?" הכוונה, כתב אבי, "הינה לגשמים משבט התעאמרה שהיינו מיוחדים אתם בסיוורינו במדבר ואשר השתתפו בהתנפלות על שכונת תלפיות (בירושלים) ובזוזו בתים" מסקנתו הייתה דומה למסקנה שאליה הגיעו מנהיגי היישוב בכל עת שפרצו מהומות ובעיקר בשיאן 1937-1938: "הפרדה". "אין אנו צריכים להיות תמיד תלויים בהם בהדרכה בשבילי הארץ, עלינו להגיע לכל הפינות החבויות בארץ, להכיר כל שביל, כל הר. יגיע היום שיימצאו בין חברינו מורי דרך בקיאים בשבילי הארץ." ואכן, תוך תקופה קצרה יחסית הצליחו מנהיגי המשוטטים להשתחרר מן הצורך להעסיק מורי דרך ערבים.

החשיבות שהם ייחסו להדרכה עצמית גרמה להם להשקיע מאמצים גדולים באיסוף כל פרטי המסעות בפנקסים ולאחר מכן בעריכתם לספר, שיהיה זמין למושטט, למורה ולתייר כפי שמופיע בשער הספר.⁴ הרישומים בפנקסי המסעות היו אינפורמטיביים, תיאוריים ואפילו לעיתים ספרותיים, למשל טיול לגליל התחתון יג' - יד' בניסן תרצ"א (אפריל 1931):

ערב בכפר ציפוריה – ציפורי

השמש שוקעת בין הרי הכרמל, עמק בית נטופה מנמנם והרי שזור שומרים עליו, המואזין קורא את המאמינים ומסלסל בקולו היפה, הכפר מכין את ארוחת הערב, ליל הסהר שופך את אורו על פני הכפר, הנה הוא ישן את שנתו. קולות האנשים הולכים וגועים, על עמק בית נטופה פרוש ערפל, יצאנו בשעה 7:15 מהכפר, מצב רוח החברים היה טוב, אחד פלט: "עוד יום בנוף לעמוד". רצה בזה להסב את תשומת לבנו לנוף הנאה הנראה מכל צד [...] בשעה 8:10 הגענו אל חרבת רומה. היא עומדת על גבעה (ממנו השם רומה) מסביב עמקים יפים. מצפון לרומה תל וויאת, עליו יספרו: כל הסביבה עמק ויש רק תל אחד, כל התנים עולים למעלה ומתחילים לילל לכן יקראו בשם תל התנים (ווי, וויאת – תן, תנים). ב-9:40 הגענו לרגלי ההר, יש כאן פרשת דרכים, בדרך המתפתלת לצד ימין על ההר הולכת אל עראבה והדרך ההולכת לשמאל פונה אל ידפת הגענו אל חרבת קנה העומדת בכניסה אל ואדי דידיבה היורד למערב עברנו על פני החורבה ונפנה למערב בוואדי המבדיל בין הרי דידיבה ובין הרי ידפת, צעדנו בוואדי ונכנסנו אל עולם יפה, הוואדי מכוסה בעצים לרוב ומצד שמאלנו צלעות ההרים מכוסים בעצים רבים, יער עבות, עצי חרובים, בטנה, צמח דרהרמה, סינדיאני, עוליק, עוזרדים פורחים, ככל שמתקדמים היער יותר מסובך. עצי שקד פראיים, הקנדול מזהיר בצבעיו הצהובים, הפשתנית, כלניות ואפילו רקפות [...] ב-11 דרכו רגלינו על יודפת [...] מערות טבעיות גדולות מסביב לשיא ההר והן משמשות גדרות צאן ובקר ומדרגות חצובות בסלעים יורדות אל המערב [...] ברדתנו מההר מצא אחד החברים שתי מטבעות עבריות: באחת תמר ובשנייה כוכב. לפנות ערב חזרנו אל ציפורי [...]."

לעיתים, התיאור ענייני לחלוטין: "יוצאים מן הכפר והולכים בדרך גדורה עצי צבר, אחרי 10 דקות פרשת דרכים אחת לימין, הולכים בזו של שמאל בין הזיתים (של ימין היא בצלע הגבעות) ואחרי 35 דקות נכנסים לסהל צפוריה מישור יפה ודרך נוחה לעגלות ולמכוניות קטנות הדרך עוברת בין שתי גדרות אבנים ורוב המישור הוא משמאל לדרך".

החומר שנאסף בפנקסים הרבים עובד לספר בין שני כרכים המכילים יותר מ-850 עמודים, המדריך מתאר 20 מסעות ברכב (אוטו ואנייה בים המלח) 8 סורים בירושלים, 162 טיולים ברגל (כולל עבר הירדן, החרמון, החורן וסיני). הספר כולל פרקים מקדימים המיועדים לספק לקורא מידע כללי על הארץ, תושביה, הטבע,

האקלים, ההיסטוריה וגם שיחון "עברי-ערבי" המחברים תורמים מניסיונם ביחס להכנה לטיול, כללי התנהגות, עזרה ראשונה, צילום, קריאת מפה וגם "דרכי נימוס ומנהגים בעת ביקור בכפרים ערבים: מדריך הטיול מקפיד שלא יפרו המטיילים את מנהגי המקום ושלא יבואו בדרישות אל התושבים [...] נכנסו ובאו אנשי הכפר לברך בשלום את האורחים, משוחח עמם ראש המטיילים בענייני עבודה, זריעה וחרישה, קציר ודיש שואלים לשמות ההרים, המקומות והחורבות שבסביבה, בעיקר משוחחים בעניינים של היסטוריה (תואריך) ואין מדברים על ענייני דת ואמונה ומכל שכן בענייני פוליטיקה אלא אם בעל הבית רוצה בכך".

במבוא מגדירים המחברים את מטרת הטיולים: "[.....] כשאנו באים כיום לחנך את העברי השלם לא די שנפתח לפניו את המעין של רוח ישראל, אלא חובה מוטלת עלינו להביאו במגע ישיר עם טבע ארצנו הברוכה במראותיה [...] ודע לך כי אהבת המולדת נקנית גם ביסורי נדודים וטלטולי דרכים וככל אשר ירבה האדם בטיולים, כך יוסיף רגש המולדת להכות שרשים בנשמתו [...] וכשם שהאדמה משמשת יסוד לתחיית העם, כן הכרת הארץ ייסוד לתחיית רוח העם, משום כך אין הטיולים יכולים להצטמצם אך ורק בישובים העבריים ובדרכים המצויות בלבד, אלא כל הארץ כולה צריכה להתגלות לעיני העברי על כל כפריה, יישוביה וחורבותיה". ההערה על "כל הארץ כולה" קבלה משמעות מיוחדת עקב פרסום הספר בזמן פרסום המלצת ועדת פיל על חלוקת א"י. המחברים כותבים: "סיום הספר חל בשעה שהציבור העברי בארץ חרד לשמוע את הצעת הוועדה המלכותית לייסוד מדינה יהודית בגבולות מצומצמים מאד. אותה שעה היו רבים הסוברים שעבודתנו אף היא צריכה להצטמצם בהתאם לגבולות המדינה המוצעת. אף על פי כן לא סרו המחברים מן הקו שהתוו לפניהם בראשית עבודתם, מתוך הכרה ברורה שאין בחיי העם היהודי אלא ארץ אחת היעודה לו בגבולותיה ההיסטוריים והטבעיים גם בהמיר ארץ גויים."

כשפרצה מלחמת 1948 והארץ חולקה בעקבותיה, לא הביע אבי שום דעות פוליטיות קיצוניות והיה חבר נאמן במפלגת פועלי א"י, ואף מועמד לכנסת במקום לא ריאלי. אבל געגועיו לחבלי הארץ שנותרו מחוץ לגבולות המדינה התפרצו מיד לאחר המלחמה וכיבוש הגדה המערבית: "שחרורם של עבר הירדן המערבי, רמת הגולן וחצי האי סיני במלחמת ששת הימים, חולל מהפכה גדולה במושגים שלנו על מולדת עם ישראל [...] עד לפני מלחמת ששת הימים היו החלקים החשובים ביותר בארצנו מחוץ לתחומי מדינת ישראל, מבלי יכולת להתהלך בהם, משמעותן של פרשיות רבות בתולדותינו הייתה פגומה. הניצחון במלחמה הרחיב אופקים, אנו יכולים כיום, להתהלך בארץ לאורכה ולרוחבה, ליהנות משפע מראותיה הטבעיים הנשגבים ולשאוף את אוירה בכל חליפותיו. [...] ההתנהלות בארץ, ובייחוד באזורים שהוחזרו מידי שלטון זר, משלימה על ידי עבודה יוצרת את הזיקה הלאומית אליה ומקנה את הבעלות עליה" [...].

הסיור הוא גם אמצעי יעיל לקביעת יחסים הוגנים עם האוכלוסייה הערבית התופסת שטחים גדולים של ארץ ישראל המשוחררת. בביקורים במאהלי הבדואים, בבתי הפלחים ואף בשוקי הערים אנו לומדים את טבעם ומזגם, מנהגייהם ודתם; יש אשר נתקל במגע עם

הערבים בצורות חיים עתיקות [...] לאלה יש סימוכין בתיאור חיי אבותינו הקדמונים ובכוחם להאיר סתומות בתנ"ך ובלשון [...] ."

לימוד שיש בו ערכים

"ייעוד חייו" להקניית ידיעת הארץ ואהבת המולדת מוצא את ביטוי המושלם בספרי הלימוד שכתב, שפע המידע הגיאוגרפי, הזואולוגי, הבוטני, ההיסטורי, הגיאולוגי, ההידרולוגי, האתנוגרפי, והפולקלוריסטי מאורגן בדיוק על פי העיקרון שקבע בפרטי את שיטות ההוראה בידיעת הארץ: "לימוד שיש בו ערכים לאומיים – חינוכיים חשובים". ב- 1945-1947 פרסם אבי סדרת חוברות על ארץ ישראל ואזוריה ללמוד ולמקרא בשם "ארצנו"⁵. הימים ימי מלחמת 1948, המאבק בבריטים וההעפלה. בפתחת החוברת המוקדשת להרי השומרון הוא כותב: "[...] בפקוד עמנו את ארצו זכר גם את הרי שומרון ובעיקר חלקם הצפוני, ונעץ בהם את מחרשתו והרחיב את יערותיהם, אולם בחלקם הגדול, בחלק הטוב והדשן, עודם מחכים לגאולתם, הבה נבדוק את התנאים הטבעיים של הרי שומרון הגורמים לפוריותם [...] נתן את דעתנו על המאמצים שנעשו על ידי אחינו כדי לגאול את ההרים משמונם ונעלה את פרשת הגבורה של החלוצים הראשונים" בפתח החוברת על הרי יהודה הוא כותב בהתלהבות: "[...] ובימינו כשפקד עם ישראל את ארצו ונעץ בה את מחרשתו כדי לחדש את פניה, זכו הרי יהודה להיות הראשונים בהרים לגאולה, אף אם במידה לא רחבה [...] נעלה נא אל הרי יהודה, נתהלך בהם לאורכם ולרוחכם ונתבונן במבנם בתנוכתם ובתושביהם, ונלמד לדעת כיצד נוכל להשיב להם את זהרם כבימים קדמונים".

לא פלא שליישובים הערביים מוקדשים שניים-שלושה עמודים בתוך שלושת כרכי "ארצנו". בתארו את אזור עמק החוף (ממזרח ומדרום לתל אביב, לאורך חוף הים התיכון) כותב אבי: "בימי בית שני [...] שלטו היהודים בעמק יהודה, לאורך החוף נבנו ערים גדולות המפליאות אותנו בשרידיהן החשובים [...] כשהרב בית המקדש התלקטה פליטת ישראל מההר אל עמק יהודה (ושם) חי יישוב עברי מפותח ומושרש באדמה ולו בתי מדרש גדולים [...] אחרי מרד בר כוכבא חרב היישוב בעמק יהודה [...] שוב לא היה מעצור לחולות שכיסו בנדידתן שדות פוריים, בשדות התהלכו שבטים נודדים שבאו מהדרום וממצרים ורעו בעמקי הנחלים. אחדים מהם עיבדו חלקות אדמה ונוצרו כפרים דלים.. אנשי הכפרים לא הצליחו לשפר את תנאי הטבע, לא ידעו את העושר הצפון בתוך האדמה הפורייה ואת אוצרות המים הגנוזים בה. כך היה המצב בעמק יהודה שנים רבות, עד שבאו אחינו וכבשו את שממותו והפכוהו לארץ פוריה עשירה בפרדסים וגינות ירק ובעשרות ישובים פורחים והברכה שרתה גם על הכפרים הערביים אשר בסביבתם."

"הכפרים הערביים" כותב אבי, "נחלקים לשניים: כפרים אשר מרבית אדמתם שייכת לאנשים עשירים (קוראים להם בערבית בשם אפנדים שמוננו בתורכית – אדונים) היושבים בעיקר בערים, וכפרים שמרבית

אדמתם שייכת לפלחים. שטחי האדמה השייכים לעשירים נעבדים על ידי אריסים ונטועים בפרדסים. משקי הכפרים מהם מפותחים בהשפעת היישובים החקלאיים העבריים אשר בשכנותם, ומהם שאינם מפותחים, מראה הכפר דל, חשוף עצים הבתים צפופים מאוד והסמטאות עקלקלות. בכל בית חצר ומסביבה חדרים סמוכים זה לזה בלי חלונות וגם לול, מטמורות (מחסנים) לתבואה ועוד". לא נאמר מאומה על תושבי הכפרים חייהם ותרבותם, ראוי לציין, שבשנה בה הספר יצא לאור, התגוררו בעמק החוף עשרות אלפי כפרים ערביים שחיו ביותר ממאה יישובים ורוב הפרדסים היו שייכים להם.

הדרך שבה התמודד אבי עם העובדות הסטיסטיות האלה הייתה לסווג את התושבים הערביים על פי מאפיינים תת אתניים או דתיים וכך לפורר את הרוב הערבי לגורמים שיטשטשו את נחיתות המספרית של המיעוט היהודי. בתארו את תושבי הגליל הערביים הוא כותב: "בגליל מצויים יותר מכל אזור בארצנו פלחים שמוצאם מעמים ומארצות שונות. מלבד הערבים המוסלמים הקרובים בדתם לרוב הפלחים בארצנו נמצאים בגליל פלחים אלה: הדרוזים-אנשים אמיצי לב, אוהבי עבודה וחופש הם אוהבים סדר וניקיון, המתואלים (שיעים) אינם נוחים לבריות אך על ידי זהירות ויחס טוב אפשר לקשור איתם קשרי ידידות הצ'רקסים – מצטיינים בבריאות גופם [...] נחשבים לעובדים חרוצים, כפריהם שונים מכפרי שאר הפלחים בבתיהם הבנויים היטב והנקיים. פלחים נוצרים (שמצבם) טוב ממצבם של חבריהם (המוסלמים). הם עולים בהשכלתם וכלכלתם הטובה". לא רק פירוק נוה לגורמים יש כאן אלא גם דירוג לפיו נמצאים המוסלמים, הרוב המכריע באוכלוסייה הערבית, בתחתית המדרגה, גישה פטרונית זו המבוססת על תחושת עליונות אירופאית – מרמזת על היומרה הציונית בדבר הקידמה שיביאו היהודים למזרח הנחשל ובעיקר לפלח המוסלמי העצל, המלוכלך, הבור והחולני.

ידע מינימלי

גישה זו לא השתנתה גם לאחר הקמת מדינת ישראל, כאשר עדכן אבי את "ארצנו" והתאים את הספר (בשמו החדש, "ישראל"⁶) למציאות החדשה. הידע על האוכלוסייה הערבית, שאבי העריך כי ראוי להקנות לתלמיד "ידיעת הארץ", היה מינימלי: יותר מזה – הוא מתעלם מהאוכלוסייה הערבית באופן מודע ושטתי. על העיר נצרת הוא כותב: "היא העיר הראשית בגליל התחתון [...] מבין הבתים נראים מגדלים של כנסיות נוצריות. עולי רגל נוצרים מבקרים בה. לפי מסרתם היה בנצרת מקום מגוריו של ישו [...] מאז מלחמת הקוממיות גדל והולך בה היישוב העברי ונבנתה קריה חדשה בשם נצרת עלית". התלמיד אינו יודע אפילו שתושבי נצרת הם ערבים, ולא כל שכן משהו על אורח חייהם ובעיותיהם.

על מלחמת 1948 בגליל, ותוצאותיה, מספר אבי כך: "במלחמת הקוממיות כשזממו צבאות ערב להחריב כליל את הישוב העברי בצפת ואיתו את היושבים החקלאיים במרחב הגליל. חשו לעזרת העיר מבחר לוחמי ישראל אחרי קרבות עזים נכבשה שוב העיר כולה." התלמיד אינו חושד כלל שבצפת גרו ערבים והיו רוב

אוכלוסייתה. הם לא רק נעלמו בעקבות המלחמה, הגירוש והבריחה, הם נעקרו גם מההיסטוריה כאילו לא היו שם מעולם, "בחלק העתיק של העיר חיים צעירים ואמנים [...] ומציירים את הנוף היפה של הסביבה ומקומות מעניינים בתוך העיר." בתי הערבים ומסגדיהם, שהפכו גלריות לאומנות, עוקרו מכל התייחסות ליושביהם המקוריים: "ברכס המערבי של הגליל העליון נוסדו הישובים היהודיים סאסא, אלקוש, חסן, פרוז, כפר שמאי, מירון, פקיעין ועוד. ברמת גוש חלב [...] יש לציין, את הכפרים ספסופה, כרם בן זמרה, עלמא, ברעם ועוד". ההתייחסות היחידה לכפרים הערבים שנחרבו ועל מקומם הוקמו הישובים העבריים היא עקיפה: "הכפרים הערבים שמרו על השמות העבריים העתיקים מתקופת בית שני ולאחריו". הכפרים הערביים סעסע, דיר אל קאסי, סחמתא, פרדיה, כפר סמעי, מירון, אלבקיעה, ספסופה, עלמא, ראס על אחמאר, ברעם – שעל חורבותיהם ואדמותיהם נבנו הישובים היהודים-- שקעו לתהום הנשייה לבלי זכר, ואפילו שמם לא היה אלא סירוס בשם העברי האותנטי, מין סטייה שתוקנה עם "שחרורם", גירוש יושביהם ואוכלוסייתם בעולים יהודיים.

בסוף 2000 פרסמתי ספר בשם "נופים מקודשים" (Sacred Landscape)⁷ ובו תיארתי את גורלו של הנוף הערבי – פלשתינאי שנהרס ב-1948, ושרידיו כוסו בנוף הישראלי הנוכחי, ספר זה היה בבחינת קריאת תגר על פולחן ידיעת הארץ שאבי היה, כפי שתיארתי, ממניחי יסודיותיו. דניאל פייפס, מזרחן יהודי אמריקאי, שהפטריוטיות הישראלית שלו חזקה, כנראה, משלי, כתב עליי בביקורתו על הספר כך:

"סופר ישראלי זה מוצא דרכים חדשניות לגרום נזק לארצו. ההקדמה ל'נופים מקודשים' הוא אולי הקטע המעניין ביותר, שם הוא מספר כיצד ליווה את אביו במסעות המיפוי שעשו רבות לקביעת 'מפה עברית של הארץ', ואז הוא מודה ששנא את הצלחת אביו: 'מפתו ניצחה ואני בנו הנאמן, נותרתי עם המשא הכבד של פירות הניצחון', אז זהו זה: הפוליטיקה הביזארית של בנבנשתי הוא סימפטום של מרד בנים מאוחר. כמה פתטי [...]"⁸

הערות

¹ כל הציטטות, מלבד המופיעות בהערות, הן על פי ארכיונו של דוד בנבנשתי שבידי המחבר.

² ירושלים: הוצאת ועד עדת הספרדים 1981; כרך ב' 1982

³ ספר קהילת מובאלק ובנותיה. תל אביב: הוצאת יאיר, 1989, עמ' 83

⁴ מורה דרך בא", מאת דוד בנבנשתי ופנחס כהן. ירושלים תרצ"ה 1937, הוצאת המחברים

⁵ ירושלים: קרית ספר, 1946-1947

⁶ ירושלים: קרית ספר, 1968

⁷ Berkley: University of California Press, 2000

⁸ Daniel Pipes, Middle East Quarterly, March 2000